

KREŠIMIR FILIPEC

ANTIČKI NADGROBNI SPOMENICI LOBORA – PRILOG POZNAVANJU ANTIČKE SKULPTURE PANONSKO- NORIČKOG ŽITELJSTVA I NJEGOVE SREDINE

Prof. dr. Krešimir Filipec
Odsjek za arheologiju
Filozofski fakultet Sveučilište u Zagrebu
Ivana Lučića 3
HR-10000 Zagreb

UDK: 904:726.82(497.5Lobor)"652"
<http://doi.org/10.21857/mnlqgcj1jy>

Nadgrobni spomenici iz Lobora (Hrvatsko zagorje) promatraju se u kontekstu noričko-panonske grobne umjetnosti. Opisuje se vrsta i kontekst njihova nalaza, pokušava se rekonstruirati mjesto gdje su izvorno stajali te se pokušavaju identificirati kamenolomi gdje je vađen kamen. U Loboru je nađeno više desetaka različitih ulomaka koji su pripadali većem broju različitih nadgrobničkih spomenika od vapnenca, pješčenjaka i mramora. Prema postojećoj tipologiji riječ je o tipološki različitim edikulama. Oni su važni za poznavanje umjetnosti panonsko-noričkog stanovništva u provinciji Panoniji u 2. i 3. st. Postoje određene pretpostavke da je u mjestu djelovala klesarska radionica u okviru kamenoloma gdje je dio nadgrobničkih spomenika bio izrađen.

Glavne riječi: nadgrobni spomenici, edikule, nadgrobni oltari, Lobor, Panonija, panonsko-noričko stanovništvo

Uvod

Lobor se nalazi se oko 50 km sjeverno od Zagreba (sjeverozapadna Hrvatska, Krapinsko-zagorska županija). Središte današnjeg mjesta Lobor i gradina s crkvom Majke Božje Gorske nalaze se na kraju plodnog zlatarskog polja na ulazu u tjesnac kojim se prolazi kroz goru Ivanščicu (T. I, 1). U njegovoj okolici registrirani su brojni prethistorijski, antički i srednjovjekovni lokaliteti (T. I, 2).¹ Od sredine 19. stoljeća u samome mjestu i okolici pronađeno je više arheoloških predmeta koji su poslani u tadašnji Narodni muzej u Zagrebu, a među njima je najpoznatija antička stela.² Na položaju „Trg“ iza župnikove gostionice nedaleko od koje se i danas nalazi gostionica u središtu Lobora i ima naziv „K lovcu“ je 1857. nađena stela sa

¹ Klemenc, Saria 1936; Filipec 2008, 7-19.

² Klemenc, Saria 1936, 17.

ženskom između dviju muških figura, majka i dva sina.³ Ženska figura odjevena je u nošnju antičkog panonsko-noričkog stanovništva, a dvije muške figure predstavljaju vojnike. O tome nadgrobnom spomeniku i njegovoj interpretaciji je u stručnoj literaturi dosada napisano podosta, stoga se na ovome mjestu nećemo njome baviti.⁴ Četrdesetih godina 20. stoljeća bilo je nakon konzervatorskih istraživanja posve jasno da se na gradini iznad središta Lobora, tamo gdje je smješteno svetište i barokizirana gotička crkva Majke Božje Gorske, nalazi predromanička crkva te da je riječ o jednom od najvažnijih ranosrednjovjekovnih lokaliteta u sjevernoj Hrvatskoj (ranosrednjovjekovna *Pannonia inferior*).⁵ Sedamdesetih godina 20. stoljeća arheološki se rekognoscira Lobor i okolica te se utvrđuju novi prethistorijski i antički nalazi, ne samo na gradini gdje je navedeno svetište već i pod gradinom uokolo kuća te na njivama Černeševine (T. II).⁶ Opravdano je tada bilo pretpostaviti da se na postojećem školskom igralištu i na položaju uz njega iza spomenute gostionice (nekadašnji položaj „Trg“) prostirala antička nekropola, a da je sjeverno od današnjeg središta mjesta u smjeru gradine bilo smješteno antičko naselje. Kasnih devedesetih godina započinju zaštitna arheološka istraživanja na gradini uz veliki zemljani bedem, a napose uokolo svetišta Majke Božje Gorske, koja traju u kontinuitetu do današnjeg dana (1998.-2016.). Bogatstvo prethistorijske zajednice na gradini vidljivo je kroz materijalne ostatke u kontinuitetu od ranog brončanog doba (*Litzen*-keramika), a posebno od kasnog brončanog doba (kultura polja sa žarama) zamjetno je u svim kasnijim epohama kroz cijelo starije i mlađe željezno doba sve do pojave antike u ovom dijelu Panonije.⁷ Posebno je ono primjetno u velikim građevinskim aktivnostima u kasnolatskom dobu kada je gradina dobila konture dobro vidljive u konfiguraciji terena još danas. U to doba bio je povećan zemljani bedem utvrđen palisadom na sjevernoj strani, izgrađene su zgrade među kojima se ističe jedna veća upravo na onome položaju gdje će kasnije biti podignuta u kasnoj antici ranokršćanska crkva sa krstionicom, a prije nje vjerojatno rimski hram.

³ Klemenc, Saria 1936, 17: *Auf der Flur „Trg“ hinter der Gasthaus des Pfarrers...*; Filipec 2002, 7-8, prema Spomenici župe Lobor iz 19. stoljeća str. 3: *Ovaj kamen izrovan je na oranici zadruge Hendija, koja je za župnikovom krčmom upravo u mjestu „Trg“, bio je pako duboko u zemlji...* 30-godišnjemu Marku Kokceju Superijanu, centurionu X. legije Gemine, i 40-godišnjem Valeriju Lucilijanu, pretorijancu, spomenik su dali načiniti, posvetivši ga bogovima Manima, najljubaznija mater Septimija Lucila i brat (?) Kokcej ..., stjegonoša X. legije Gemine.

⁴ CIL III, 4114; CIL III, 10888; Brunšmid 1909, 165-166, br. 360; Schober 1923, 71-72, Nr. 154; Hoffiller, Saria 1938, 203-204, Nr. 455; Filipec 2002, 7-11; Lupa, 3110; Migotti 2009, 155-171; Filipec 2010, 17. Migotti 2013, 308, S 29.

⁵ Karaman, 1948, 103-128.

⁶ Gorenc 1977-1978, 265-266.

⁷ Filipec *et al.* 2002, 38-43.

O bogatoj zajednici ili o bogatim pojedincima i porodicama svjedoče i antički nadgrobni spomenici nađeni na gradini, o kojima će na ovome mjestu biti više riječi, kao i nadgrobna stela (nekadašnji položaj „Trg“), te drugi rijetki nalazi (vrlo sitni ulomci keramičkih posuda i opeka) nađeni u dolini na području užeg središta Lobora (Černeševina i školsko igralište). U nevelikom korpusu antičkih nadgrobnih spomenika sjeverozapadne Hrvatske oni svojom ikonografskim bogatstvom značajno upotpunjuju naše saznanje o lokalnom panonsko-noričkom žiteljstvu, njihovim zajednicama te pogrebnim običajima u ovom dijelu provincije Gornje Panonije, koji će vjerojatno zajedno s Petovionom kasnije pripasti Sredozemnom Noriku. Oni popunjavaju prazninu jer upravo o tome razdoblju kad su oni podignuti u 2. i 3. stoljeću najmanje svjedoče drugi arheološki nalazi, kako oni na gradini tako oni pod gradinom u Loboru. U dugogodišnjim zaštitnim arheološkim istraživanjima koncentriranim u i uokolo postojećeg svetišta Majke Božje Gorske na gradini otkrivene su zgrade koje svjedoče o velikoj građevinskoj aktivnosti u kasnoj antici, posebno od 3. i 4. stoljeća (T. III, 2). Iako je zbog slabije zastupljenosti predmeta iz 1. i 2. stoljeća moguće zaključiti da je gradina bila relativno slabije korištena i naseljena u ranocarsko doba, postoji opravdana pretpostavka da ona nikad do kraja nije bila napuštena, već da je kroz cijelo antičko doba s dijelom podno gradine činila jedno mjesto, odnosno jednu cjelinu. Zasigurno je mirno vrijeme nakon uspostave rimske vlasti u tom dijelu provincije Panonije omogućilo sigurniji i udobniji život u dolini. Nažalost o tome u kojoj je mjeri to tako bilo ne može se reći jer opsežna arheološka istraživanja nikada nisu vođena, izuzev manjih pokusnih istraživanja na mjestu izgradnje moderne školske dvorane i igrališta (nedaleko od položaja „Trg“), ponajviše zbog velike izgrađenosti prostora potencijalno naseljenog i u antici.

Uokolo postojećeg svetišta na vrhu gradine nađeno je više kasnoantičkih zgrada zidanih kamenom lomljenjem uz korištenje spolija sa starijih građevina, a među njima se ističe zgrada ranokršćanske crkve s odvojenom krstionicom, još jedna zidana zgrada jugoistočno od nje, vjerojatno također crkva, te još jedna vjerojatno zidana profana građevina s hipokaustičnim grijanjem, danas potpuno uništena kod gradnje suvremene stambene zgrade. Registrirano je također više drvenih zgrada. Već tada, u kasnoj antici, nesumnjivo su za potrebe podizanja novih zgrada rušene neke starije zgrade te se koristi sav dostupni građevinski materijal, a nije isključeno da je sav materijal, pa tako i spomenici s nekropole koja se vjerojatno prostirala u donjem dijelu mjesta uz antičku vjerojatno vicinalnu cestu *Siscia-Poetovio*, dovučen na gradinu i bio ugrađen u novopodignute zgrade. Nakon napuštanja gradine koncem 6. stoljeća uslijed slavenskog zauzimanja zemlje na njoj je registrirana ponovno veća građevinska aktivnost u 9. stoljeću, u karolinškom razdoblju. Ona se u kontinuitetu nastavila i u narednim stoljećima

sve do najnovijeg vremena. Nakon ponovne reaktivizacije gradine pretvorene u ranosrednjovjekovno utvrđeno gradište podižu se dvije crkve u 9. stoljeću, po jedna drvena i zidana. Prigodom podizanja zidane predromaničke crkve u 9. stoljeću razgrađuju se ponovno starije ruševne građevine te se koristi sav dostupan građevni materijal (T. III, 2; T. IV, 1-2). Isti se materijal ponovno reciklira nakon podizanja kasnije romaničke crkve (T. V, 1-2) i postojeće gotičke crkve (T. VI, 1) na mjestu predromaničke i ranokršćanske građevine. Veliki broj spolija prikazanih u ovome tekstu nakon svoje prvotne namjene bio je korišten i oblikovan za najrazličitije građevinske potrebe (pojačanja vanjskih kutova zgrade (T. III, 2; T. IV, 1), pojačavanje temelja, podne ploče, pragovi, nadvoji, stepenice...) ili je bio jednostavno iskorišten kao građevni materijal. Tu se može naći obrađeni pješčenjak, nažalost samo je jedna polovica pješčenjaka očuvana, s očuvanom rupom za podizanje kamena (T. VI, 3). Rupa je izvana uža, a prema unutra se proširuje. Takve rupe inače nisu očuvane na drugim ulomcima, pa niti na onima koji se mogu povezati uz nadgrobne spomenike. Veliki broj ulomaka, posebno onih od mramora, bit će u karolinško doba kao i kasnije sve do pojave rane romanike konstantno korišten za izradu oltarnih pregrada te drugog inventara predromaničke crkve (velika mramorna ploča i danas je menza u postojećoj gotičkoj crkvi). Tu je riječ o više desetaka najrazličitijih ulomaka, a kod većine njih su prilikom novog oblikovanja u skladu s novim potrebama i namjenom izbrisani svi prošli ukrasi. O tome je pisano ponešto na drugim mjestima, pa se u ovome radu ne ćemo na to osvrtni.⁸

U žarištu interesa su na ovome mjestu ulomci antičkih nadgrobni spomenika s reljefnim prikazima kao i oni arhitektonski dijelovi koji su bili njihov sastavni dio. Na postojanje antičke skulpture na gradini i u svetištu Majke Božje Gorske već je u svojem izvještaju s rekognosciranja upozorio Marcel Gorenc.⁹ No tek u arheološkim istraživanjima provedenim nakon 2002. njihov se broj umnožio posebno prigodom iskopavanja ranokršćanske, predromaničke i romaničke crkve, te radova uz postojeću gotičku crkvu, ali isto tako i kod pregleda drugih građevina na lokalitetu (ruševine crkvene kuće, kuće i okućnice mještana, razasuti građevni materijal na gradini). Spoliji, različiti veći i manji razlomljeni dijelovi nadgrobni i drugih suvremenih spomenika nađeni su posvuda. Sada se nakon provedenih dugogodišnjih arheoloških istraživanja i konzervatorsko-restauratorskih radova na lokalitetu može naći više desetaka prepoznatljivih većih ili manjih ulomaka koji se mogu i povezati uz nadgrobne spomenike, uz one koji vjerojatno pripadaju

⁸ Filipec 2002, 7-37; Filipec 2007, 411-422; Filipec 2009, 347-357; Filipec 2010; Filipec 2013, 301-310; Filipec 2015, 262-269.

⁹ U postojećoj crkvi je srednjovjekovna škropionica od sekundarno uporabljene ulomka rimskog antefiksa koji je prikazivao ležećeg lava: Gorenc 1977-1978, 266.

nekim drugim spomenicima (ulomci kipa božice Dijane i postolje za još jedan kip) ili zgradama. Različiti obrađeni i ukrašeni ulomci mogli su pripadati različitim antičkim zgradama: memoriji, hramu ili ranokršćanskoj crkvi.¹⁰ U arheološkom sloju vezanom uz rušenje predromaničke crkve nađen je veliki broj obrađenih kamena, pa i veliki broj onih kojima nije poznata namjena. Naime, gotovo sva nađena skulptura i različiti arhitektonski dijelovi izlomljeni su pa korišteni kao građevni materijal i to, kako je već rečeno, od kasne antike (teoretski već od 3. stoljeća). Najstariji spoliji su bili jasno vidljivi u strukturi ranokršćanske crkve. Korišten je bijeli mramor za popločavanje dna piscine, mramorna ploča za stepenicu ispred praga prema hodniku kojom je bila spojena s glavnom zgradom, a vjerojatno su podne ploče u postojećem svetištu prvotno bile postavljene u ranokršćanskoj crkvi (T. VI, 1). Uz mramorne ulomke bili su korišteni i različiti drugi spoliji od vapnenca. Uz rub otvora za vrata sjevernog predvorja ranokršćanske crkve bio je ugrađen četvrtasti spolij s reljefno prikazanim kapitelom na jednoj strani (T. VI, 2). Ostale strane su obrađene, ali nisu ukrašene. Na njemu se dobro opažaju tragovi crvene boje. O najrazličitijem korištenju spolija svjedoči ulomak nadgrobnog spomenika s natpisom naknadno izrezanim da bi od njega bila isklešana tranzena ranokršćanske crkve.¹¹ Neki su ulomci također kasnije korišteni za različite potrebe, posebno od 9. stoljeća, kako je već rečeno, kad ponovno počinje pojačana građevinska aktivnost. Spoliji se koriste i ugrađuju u različite građevine do danas. Tako se još do nedavno isticalo podnožje baroknog kipa sv. Antuna koje je u novije doba (kasne osamdesete godine 20. stoljeća) bilo sastavljeno od dva dijela; gornji dio romanički je kapitel, a donji dio spojen s gornjim četvrtastog je oblika a vjerojatno je dio antičkog stuba (?) (T. VI, 4). Spoliji su uzidani s drugim građevnim kamenom u strukturi postojeće crkve; oni na kutovima zgrade kao konstruktivno pojačanje, a jedan je konstruktivna ploča (vijenac), dio antičkog nadgrobnog spomenika, nađena okrenuta naopako i ugrađena u podnicu vanjskog predvorja, trijema, ispred južnog ulaza u postojeću crkvu (kat. br. 13; T. VII, 1-2). Ostali spoliji su se ponajviše prepoznavali u zidu, posebno u donjem dijelu postojeće gotičke crkve podignute na temeljima i sniženim zidovima romaničke crkve, posebno u onom dijelu s kojeg je otpala žbuka ili tamo gdje su spoliji bili prekriveni slojevima zemlje pa onda zatrpani grobnim rakama (T. III, 2). Kako se

¹⁰ Kameni ulomci su očišćeni, restaurirani i konzervirani u Hrvatskom restauratorskom zavodu u Zagrebu. Radovi na restauraciji i konzervaciji su započeli 2005. (2005. financirani su od Ministarstva kulture RH, a nakon toga su financirani u okviru projekta Južna Panonija u ranom srednjem vijeku sve do 2012. – voditelj projekta: Krešimir Filipec). Dio pronađenog kamena još uvijek nije očišćen niti obrađen zbog pomanjkanja financijskih sredstava. Stoga se na ovome mjestu ne donose svi ulomci antičkih nadgrobni spomenika, nego samo jedan reprezentativni izbor.

¹¹ O svim loborskim antičkim natpisima bit će napisan poseban rad.

još uvijek na većem dijelu vanjske fasade crkve nalaze originalni renesansni (kasnogotički), barokni i klasicistički oslici, a kasnije premazani neoklasičnim oslicima i onima iz prve polovice 20. stoljeća, vjerojatno nikada nećemo doznati koliko je zapravo ulomaka ugrađeno u postojeću zgradu. Veliki dio arhitektonskih dijelova antičkih nadgrobnih spomenika kao i drugih spolija vidi se i danas uzidan u pročelni zid postojeće romaničke i gotičke crkve od temelja do krovništva.

Predromanička trobrodna bazilika sagrađena u karolinško doba u 9. stoljeću imala je zidove raščlanjene lezenama (T. III, 2; T. IV, 2). Lezene su u zbog konstruktivnih razloga u donjoj temeljnoj zoni bile šire od gornjeg dijela. To proširenje temeljne zone izvedeno je često većim kamenim blokovima. Svi ti blokovi, a u svakoj lezeni bio je barem jedan veći kamen, bili su antički spoliji, a većina izvađenih spolija dio su konstruktivnih dijelova antičkih nadgrobnih spomenika (T. IV, 1-2). Većina ugrađenih spolija imala je prema van okrenutu i vidljivu neukrašenu stranu, tako da se tek nakon vađenja moglo znati ima li ili nema kakav ukras. Kod dijela ugrađenih spolija vidio se neki konstruktivni element: glatke površine, pritesani dijelovi, utori, oblikovane stranice, utori za usađivanje ili rupe za lijevanje olova ili za spajanje željeznim klinovima, ili rupa za podizanje. Dio njih je izvađen, a dio čije bi vađenje narušilo statiku postojeće crkve ili neke njene prigradnje (spoliji u temeljnoj zoni zvonika i sakristije) nije izvađen, ponajviše zbog toga jer je bilo riječi o velikim kamenima, koje nije bilo moguće izvaditi bez većeg oštećenja ili ih je bilo toliko na okupu da bi valjalo veću plohu temelja ili zida razgraditi, ili je vađenje bilo onemogućeno kasnijim dogradnjama. Tako nije izvađen dio spolija s pročelnog zida romaničke crkve, iako se na njima jasno vidi da su to također elementi nadgrobnih spomenika ili nekih antičkih zgrada. Osim obrađenih kamena na kojima se vide rupe gdje su bili spajana s drugim kamenima vide se i oni ukrašeni floralnim motivima (stabljike s listovima bršljana). Tako se ističe spolij s teško prepoznatljivim ukrasom koji je bio uzidan u kut romaničke crkve (T. V, 1). Nije izvađen mramorni spolij (arhitrav) koji danas služi kao prag na glavnom ulazu u postojeću crkvu (T. VIII, 1), kao ni manji mramorni spolij koji također služi kao prag na sporednom južnom ulazu u crkvu. Na spoliju na glavnom ulazu u crkvu vidljivi su otklesani geometrijski ukrasi (ovoli, vjerojatno dio kime) iznad profiliranog dijela. Ispod polja s kimom nalazi se izžljebljeni dio, što bi upućivalo na to da je greda vjerojatno već bila sekundarno ugrađena u neku drugu zgradu, a sadašnji položaj je njeno zadnje ugradbeno mjesto. S gornje strane arhitrava (dimenzije: v. 51, d. 180; dubina utora s gornje strane 4-7 cm) nalaze se dva utora u koji su umetnute dvije manje mramorne ploče (T. VIII, 1). Nisu izvađeni niti spoliji koje tvore okvir romaničkog prozora na pastoforiji (T. V, 2); od njih četiri samo jedan nosi ukras (pas i hipokamp) (T. VIII, 2). Donji neukrašeni spolij od istog je materijala

kao i onaj s reljefnim prikazom, tako da je vjerojatno riječ o istom nadgrobnom spomeniku. Upravo se na tom otvorenom romaničkom prozoru, kao i na kuto-vima sakristije, može vidjeti na koju su veličinu često rezani spoliji radi kasnije ugradnje. Nešto veći spoliji korišteni su kao kutni konstruktivni kameni elementi kod gradnje romaničke crkve. To oblikovanje i rezanje kamena u oblike četverokuta moralo se zbiti još u kasnoj antici, a najkasnije u doba gradnje predromaničke crkve. O tome bi možda ponajviše svjedočio kvadratni spolij ugrađen u sjeverozapadni (pročelni) kut romaničke crkve, koji je naknadno odrezan do dna rupe za ulijevanje olova ili podizanje. Na toj visini kamen je obrađen tako da je izžljebljen kako bi mogao biti bolje ugrađen u strukturu zida. Mjesto gdje je on pronađen i gdje se sada nalazi nije zahtijevalo takvu doradu, tako da se ta prilagodba zbila prije sredine 13. stoljeća kad je romanička crkva teoretski najkasnije mogla biti podignuta. U pravilu zbog velikog broja najrazličitijih antičkih spolija ugrađenih u postojeće strukture oni neukrašeni nisu vađeni.

U nastavku se donosi popis ovdje obrađenih ulomaka dijelova nadgrobnih spomenika koji su svi bili ugrađeni u predromaničku, romaničku ili postojeću gotičku crkvu i njezine prigradnje.

Katalog spomenika

Lokalitet: Lobor, Majka Božja Gorska (LMBG) – Općina Lobor / Krapinsko-zagorska županija. Svi ulomci nadgrobni spomenika nađeni su i bili su ili su još uvijek ugrađeni u predromaničku (PR), romaničku (R), postojeću gotičku crkvu (G), ili neku kasniju dogradnju (KI). Ulomci su izloženi na lokalitetu u okviru postojećeg svetišta (S), a dio je vidljiv u strukturi ziđa postojećeg svetišta kao spoliji (Sp).

1. Dio pokrovne ploče nadgrobnog spomenika – edikule (T. IX, 1-2)

LMBG; PR, S; nađena 2002.; spolij u lezeni sa sjeverne strane predromaničke crkve; vapnenac; v: 30; cm; d: 105 cm; š: 86 cm.

Opis: Dio pokrovne ploče edikule, ima gornju i donju stranu ploče grublje obrađenu. Rubni dio ploče, gdje se nalazi rupa za ulijevanje olova, je fino uglaćan, dok je unutrašnji dio izžljebljen tako da se čini da je ploča bila pripremljena za ugradnju. Nije isključeno da je riječ i o kasnijoj prilagodbi za naknadnu ugradnju. Bočne strane, posebno prvih 15 cm okomitog dijela, dobro su obrađene, donji dijelovi su su grublje izglaćani. Vidljiva su mjesta gdje je ploča bila usađena (15x20 cm) te rupa za olovo (6x6,5 cm). Čini se da je riječ o pokrovnoj ploči koja se nalazila na krilu veće edikule. Naknadno je ulomak prilagođen ugradnji u temelj lezene predromaničke crkve.

Literatura: neobjavljeno

2. Služavka s ogledalom i kutijom

Lijevi kutni blok nadgrobnog spomenika - edikule (T. X, 1-2)

LMBG; PR, S; nađen 2002.; spolij u lezeni sa sjeverne strane predromaničke crkve; vapnenac; v: 51 cm; d: 40 cm; š: 49 cm; oštećene su donja i stražnja strana.

Opis: Na prednjoj strani ulomka je reljef služavke s visoko podignutom kutijom u lijevoj i ogledalom u desnoj ruci. Na lijevoj bočnoj strani reljefno je prikazano stablo drveta. Gornja strana, bez ukrasa, je fino obrađena kao i desna strana samo do polovice. Donja strana je jače oštećena. Sa stražnje strane, koja je bila priređena za ugradnju i grubo obrađena, nalazi se utor za spajanje dimenzija 12x28 cm. Na prednjoj strani iznad središnje figure i s desne strane ostao je očuvan okvir. Okvir nedostaje s donje oštećene strane i s lijeve strane. Taj ulomak je vrlo vjerojatno bio integralni dio neke veće kompozicije. Možda se s lijeve strane nalazilo natpisno polje ili je bio prikazan još jedan lik, možda sluga.

Literatura: Filipec 2010, 60, sl. 47.

3. Ulomak s grobnim natpisom (T. IX, 3)

LMBG; PR, S; nađen 2005.; spolij u lezeni sa sjeverne strane predromaničke crkve; vapnenac; v: 24 cm; d: 36 cm; š: 38 cm.

Opis: manji ulomak veće masivne ploče s natpisom. Očuvana su dva reda slova (slova su veličine 5 cm). Gornji red ... *M, N* ili *I(?) L* ili *E(?) L D...*, donji red ...*N · PIENTIS...*

Literatura: neobjavljeno

4. Ulomak kamena s plešućom menadom i hipokampom

Ulomak je dio nadgrobnog spomenika edikule (T. XI, 1-3)

LMBG; PR, IS; nađen 2003.; spolij u lezeni s južne strane predromaničke crkve; vapnenac; v: 117 cm; d: 55 cm; š: 31 cm; oštećena je gornja strana.

Opis: Na očuvanom dijelu ulomka u glavnom polju reljefno je prikazana plešuća žena s udaraljka (*kymbala*) – menada, u polju iznad nje je hipokamp, a u najvišem polju nalazio se još jedan teže čitljiv reljefni prikaz. Lice žene je otučeno, a iza nje nalazi se neka draperija, školjka ili zastor (?). U tome dijelu ima dosta očuvanih fosilnih ostataka koji vizualno sugeriraju da je riječ o nekim neobičnim znakovima. Ispod podignutih ruku žene koja drži *kymbala* na ploči je plitko uparan grafit *AIS*. Sve očuvane strane ulomka su obrađene, desna strana nešto finije od ostalih. Na toj desnoj strani nema obruba, a rubovi ulomka su oblikovani tako kao da su pripremljeni za spajanje s drugim ulomkom.

Literatura: neobjavljeno

5. *Ulomak kamena s menadom, te još jednom menadom (?) i erotom*

Ulomak je dio nadgrobnog spomenika - edikule (T. XII, 1-3)

LMBG; PR, S; nađen 2003.; spolij u lezeni s južne strane predromaničke crkve; vapnenac; v: 142 cm; d: 61 cm; š: 29 cm. Oštećene su sve strane, a posebno lijeva i desna; ulomak je bio prelomljen na dva dijela i tako sekundarno ugrađen u lezenu.

Opis: U središnjoj niši prikazana je menada koja desnom šakom drži nabranu i visoko podignutu haljinu. S lijeve strane su dvije niše jedna iznad druge. U gornjoj je vidljiva golišava žena možda menada (?), ali isto tako možda i neki drugi lik, možda Venera. U donjoj niši je erot s velikim bobama. Jedina očuvana bočna strana ulomka ukrašena je bršljanom. Uz golišavu ženu, manju menadu (?), u gornjoj niši ostali su očuvani tragovi crvene boje.

Literatura: neobjavljeno

6. *Arhitrav s prikazanom žene koja muze kozu*

Arhitrav je dio nadgrobnog spomenika - edikule (T. IV, 2; XIII, 1-3)

LMBG; PR, S; nađen 2003.; spolij u lezeni s južne strane predromaničke crkve; vapnenac; v: 30 cm; d: 47 cm; š: 120 cm.

Opis: Vrlo lijepo obrađen ulomak, u obliku masivne kamene konstruktivne grede (arhitrava) koja je širi na mjestu gdje je s bočne strane prikazana žena koja muze kozu (47 cm). S nasuprotne strane arhitrav je nešto uži (33 cm) i tu se s lijeve strane ulomka nalazi veće suženje i utor za usađivanje (42x3 cm), a s desne strane manja rupa za lijevanje olova (2-3x5 cm). Uz veće suženje (30x8 cm) s lijeve strane, bliže reljefnom prikazu, nalazi se manja rupa za lijevanje olova (4x2,5x6 cm). Na bočnoj, desnoj, strani (47x30 cm) unutar okvira koji je najbolje očuvan nalazi se vrlo lijep prikaz žene koja muze kozu, a ispred žene je veća posuda, vrlo vjerojatno drvena posuda za mužnju.

Literatura: neobjavljeno

7. *Hipokamp i pas*

Ulomak je dio nadgrobnog spomenika - edikule (T. V, 1; T. VIII, 2)

LMBG; R, Sp; nađen 2013.; kao spolij ugrađen u istočni zid sakristije; vapnenac; v: 53 cm; d: 59; š: 24 cm; oštećene su desna i donja strana.

Opis: Na prednjoj strani su dva kosom prugom heraldički odvojena polja. U gornjem polju je zadnji dio hipokampa, a u donjem pas. Očuvani su ostaci crvene boje u polju sa psom.

Literatura: neobjavljeno

8. *Profilirani ulomak ploče (vijenca) s očuvanim frizom*

Ulomak je dio nadgrobnog spomenika - edikule (T. XIV, 1-2)

LMBG; PR, S; nađen 2003. u arheološkom sloju prigodom iskopavanja ranosred-

njovjekovnog groblja; vapnenac; v: 24 cm; d: 53 cm; š: 43 cm.

Opis: Pokrovnna ploča edikule s čije se prednje strane nalaze dva polja: u prvom polju su stilizirani listovi akanta, a u drugom kima. Vidljivi su ostaci crvene boje. Gornja i donja strana ploče je vrlo grubo izvedena. Nije isključeno da je naknadno ulomak prilagođen ugradnji, a čini se da je nakon rušenja te zgrade, vjerojatno predromaničke crkve, duže vrijeme bio izložen atmosferilijama.

Literatura: neobjavljeno

9. Ulomak s grobnim natpisom

Ulomak je dio nadgrobnog spomenika - edikule (T. XV, 1-2)

LMBG; PR, S; nađen 2004. kao spolij ugrađen u stepenište s južne strane predromaničke crkve; mramor; v: 55 cm; d: 36 cm; š: 17 cm.

Opis: Na lijepo obrađenom ulomku, od kojega je ostala djelomično očuvana samo lijeva strana, nalazi se dio natpisa: uz gornji rub su tri manja slova *L ili E?* pa onda nešto veća slova *O S*. Velikim slovima je upisano po sredini: *L-D*. Nedostaje gornji i desni dio ulomka s natpisnim poljem.

Literatura: neobjavljeno

10. Ploča s reljefnim prikazom pilastra

Ulomak je dio nadgrobnog spomenika - edikule (T. XVI, 1-3)

LMBG; PR, S; nađena 2004. kao spolij ugrađen u stepenište s južne strane predromaničke crkve; mramor; v: 118,1 cm; d: 40 cm; š: 14-15 cm.

Opis: S prednje, lijeve strane je reljefno prikazan stup s kapitelom i bazom. Konture stupa vidljive su i s lijeve bočne strane. Stražnja strana je nazubljena i pripremljena za ugradnju. Čini se da je to nazubljenje originalno i da je pločom bio obložen zid, no nije isključeno da je riječ i o kasnijoj kasnoantičkoj prilagodbi za ugradnju.

Literatura: neobjavljeno

11. Impost (?) ili dio zaključne konstrukcije oltarnog nadgrobnog spomenika

Dio edikule (T. XVII, 1-2)

LMBG; PR, S; nađen 2005. kao spolij ugrađen u pročelje romaničke crkve; mramor; v: 20 cm; d: 65 cm; š: 29,5 cm; širina četvrtastog mjesta za stup 14,5x19,5 cm

Opis: Kamen izgleda kao impost s gornjom širom i donjom nešto užom četvrtastom stranicom. Na rubovima su volute. Nije isključeno da je riječ o dijelu zaključne konstrukcije oltarnog nadgrobnog spomenika.

Literatura: neobjavljeno

12. Ploča

Dio edikule (T. XV, 3)

LMBG; PR, S; izvađena 2005.; oveća ploča koja je služila kao oltarna menza u klasicističkoj kapelici dograđenoj ispred pročelja gotičke crkve; mramor; v: 14 cm; d: 107; š: 68 cm.

Opis: Četvrtasta ploča s jednim zaobljenim kutom. Gornja i donja strana ploče su izglačane. Bočne strane ploče su različito obrađene. Gornja i desna bočna strana ploče (prema priloženoj slici) su vrlo grubo izvedene i izžljebljene, a prednja strana je izglačana – gornja polovica grubo, a donja vrlo fino. Lijeva strana ploče je odrezana i skraćena (?), vjerojatno kod naknadne ugradnje.

Literatura: neobjavljeno

13. Profilirani ulomak ploče (vijenca) s očuvanim frizom

Ulomak je dio nadgrobnog spomenika - edikule (T. VII, 1-2)

LMBG; Kl, S; nađena 2003. kao spolij – podna ploča u dograđenom baroknom trijemu s južne strane postojeće crkve; mramor; v: 19 cm; d: 50 cm; š: 50 cm.

Opis: Pokrovna ploča edikule sa čije je profilirane prednje bočne strane ukras u vidu kime, izmjenjuju se ovali sa strelicama. Ispod njih se nalazi red izdubljenih pravokutnika. Gornja i donja površina ploče je fino ugláčana. S donje strane nalazi se rupa (2,5x2,5 cm) za ulijevanje olova (?) ili što je vjerojatnije za neki željezni klin.

Literatura: neobjavljeno

Rasprava o spomenicima

Prije početka radova na obnovi svetišta Majke Božje Gorske u Loboru bilo je poznato tek nekoliko spolija koji su se eventualno mogli dovesti u svezu s antičkim vremenom, dok je nešto veća pozornost bila usmjerena na predromaničku skulpturu. Tek nakon početka opsežnih arheoloških istraživanja posvetila se veća pozornost antičkim i kasnoantičkim ulomcima, posebno nakon otkrića ranokršćanske crkve. Tada je bilo posve vidljivo da se na lokalitetu nalazi veliki broj antičkih spolija koji su, kako se to činilo, na početku bili isključivo rađeni od vapnenca ili pješčenjaka. No nakon otkrića posebne zgrade ranokršćanske krsionice i krsnog zdenca koji je bio popločan identičnim podnim pločama kakve se još danas vidljive u svetištu crkve, te nakon pronalaska glave i postolja kipa božice Dijane u štiti uz istu tu krsionicu, bilo je jasno da je mramor stigao u antici. Nakon istraživanja provedenih 2004., kad je otkriveno stubište sastavljeno od antičkih spolija od kojih jedan s natpisom, a koje je vodilo prema južnom ulazu u predromaničku crkvu, bilo je posve jasno da je on stigao u ranoj antici, a ne u kasnoj antici (u ranokršćansko doba), a pogotovo ne u karolinško doba. Sada se moglo zaključiti da su skulptura i vrlo različiti antički spoliji načinjeni od tri

vrste kamena: mramora, vapnenca i pješčenjaka. Veliki broj spolija, među koje valja uključiti najrazličitije arhitektonske dijelove i obrađene kamene koji su imali funkcionalnu ili dekorativnu namjenu, pripadao je različitim zgradama i nadgrobnim spomenicima. U nastavku će se donijeti jedan manji broj spolija koji se s većom ili manjom sigurnošću mogu dovesti u svezu s nadgrobnim spomenicima, odnosno s nekropolom antičkog stanovništva Lobora.

Iz temelja predromaničke crkve izvađeno je nekoliko figuralnih ulomaka i arhitektonskih dijelova antičkih spomenika koje se donose u nastavku. Ponajviše ih je izvađeno iz temelja lezena predromaničke crkve. Iz lezena sa sjeverne strane predromaničke crkve izvađena su ukupno tri spolija. Iz najistočnije lezene izvađen je obrađeni spolij, vjerojatno neki arhitektonski dio nadgrobnog spomenika. Vjerojatno je riječ o pokrovnoj ploči od vapnenca (kat. br. 1) koja je razdjeljivala dva polja nadgrobnog spomenika, gornjeg od donjeg kata (T. IX, 1-2).

Iz druge lezene izvađen je spolij s prikazom mlade žene ili, kako se to obično interpretira u stručnoj literaturi, služavke s ogledalom i kutijom (T. X, 1-2). Taj ulomak (kat. br. 2) je također dio nekog većeg nadgrobnog spomenika. Isklesan je poput kvadra, načinjen od vapnenca, vrlo je lijepo obrađen, ali nije cjelovit i otučena mu je donja strana. Vidljiv je ukras sprijeda i s lijeve bočne strane, a druge dvije strane su vjerojatno bile neukrašene. Na prednjoj strani je prikazana mlada žena u panonsko-noričkoj odjeći, odnosno služavka. U desnoj ruci drži visoko podignuto ogledalo, a u lijevoj bliže tijelu i glavi kutiju, također visoko podignutu. Iako je kutija dosta oštećena razabire se da je s prednje strane bila ukrašena, a ispupčenja podsjećaju na šahovnicu. Služavka je odjevena u haljinu kojoj se najbliža analogija može pronaći u prikazu služavke iz Dölsacha (Lienz, Tirol).¹² Služavka ima naznačen uski opasač odnosno vrpca oko struka, koja se identično kao i kod prikaza iz Dölscha spušta nakon učvorenja niz haljinu. Haljina jedne i druge mlade žene istog su kroja i imaju nabore gotovo na istim mjestima. To je suknja identičnog kroja, ima identične nabore u gornjem dijelu tijela, karakteristični v-izraz ispod vrata te nabore na haljini izvedene na isti način, te dobro vidljive, posebno ispod koljena. Loborski ulomak je oštećen, prigodom ugradnje otučeno je lice, a kamen je prilagođen mjestu ugradnje. Tako je oštećena posebno donja strana. Najbolje je očuvana lijeva strana s djelomično očuvanim obrubom. Na bočnoj strani je prikazana krošnja ili nešto što sliči na krošnju stabla. Kameni ulomak je oblika poput pravokutnika (kvadera) i vrlo lijepo isklesan. Čini se kao da s desne strane nije postojao obrub već da se on spajao s nekim drugim ulomkom.¹³ No vrlo vjerojatno je i s te strane postojao obrub, ali je on naknadno

¹² Garbsch 1965, 7 Nr. 23, 136 Nr. 1; Lupa 608.

¹³ Možda je postojao neki nastavak poput grobne ploče iz Flavije Solve (*Flavia Solva*) gdje je prikazana s lijeve strane služavka, a s desne strane sluga (*librarius*) (Lupa 1351).

vrlo uredno odrezan kod neke kasnije ugradnje, možda još u kasnoj antici. Vrlo slično je „obrezivanje“ zabilježeno i kod ulomka s prikazom psa i hipokampa. Ti ulomci, prvotno dijelovi nadgrobnog spomenika, bili su za potrebe neka kasno-antičke zgrade, možda ranokršćanske crkve, sekundarno obrađeni i prilagođeni novoj namjeni. Nakon toga još su višekratno korišteni i obrađivani, da bi spomenuti završio na vanjskom zidu romaničke pastoforije, a današnje sakristije. Izgled pravokutnog ulomka s prikazom služavke slični također i spoliju iz crkve sv. Petra i Pavla u Kirchbichlu von Lavant ili Möselu.¹⁴ Vrlo je vjerojatno je on bio poput navedenog primjera lijevi kutni blok edikule.

Iz temelja lezene predromaničke crkve, s njene sjeverne strane, također je izvađen ulomak s natpisnim poljem (kat. br. 3; T. IX, 3). Očuvano je nekoliko slova u gornjem redu. Od prvog slova ostao je samo donji dio, tako da se teoretski može raditi o slovu *T*, *P* ili slovima *M*, *N* ili *I*. Kako nema puno mjesta između toga slova i sljedećeg, vjerojatno nije riječ o slovu *T*, a nema mjesta ni za slovo *P*, pa je stoga vjerojatno riječ o slovima *M*, *N* ili *I*. Sljedeće slovo može biti *L* ili *E*. Oštećenje je dosta nisko, tako da je teško više reći. Kod sljedećeg slova unatoč oštećenju jasno se vidi u gornjem dijelu da je riječ o slovu *L*. Zadnje slovo u nizu je *D*. Natpis se čita: gornji red [...]*M, N ili I(?) L ili E L D...*, te drugi red ...[*con*] *N(ivgi) · PIENTIS[simo]...*. Obrada tog kamena, kao i vizualni izgled kamena, jako podsjećaju na kameni ulomak gdje je prikazana menada s udaraljka (*kymbala*) otkrivena kao spolij u lezeni s južne strane predromaničke crkve (kat. br. 4; T. XI, 1-2). Na tom je ulomku u glavnom polju reljefno prikazana žena s haljinom koja joj je spuznula ispod struka, vjerojatno menada koja rukama drži udaraljke (*kymbala*) (T. XI, 1-2). Lice joj je otučeno. Iza žene kao da je prikazana školjka, neka draperija ili zastor (?), a nije isključeno da je riječ i o velu koji leprša. Taj dio baš nije najjasniji, kao što su i udaraljke (*kymbala*) koje drži u ruci više naglašene položajem ruku nego što su jasno vidljive, pa nije isključeno, iako mi se čini manje vjerojatnim, da je riječ i o bubnju (*tympanon*). Iznad menade u posebnom omeđenom polju nalazi se životinja, od koje su vidljivi rep i dio trupa; riječ je o hipokampu. Identični se hipokampi vide u Šempetru kod Celja na Priscijanovom grobu.¹⁵ U najvišem polju, iznad hipokampa, bio je još jedan sada teže čitljiv reljefni prikaz, a s desne strane menade ispod zastora (?), na ploči, nalaze se urezana dobro vidljiva tri slova. Može se pročitati *AIS* (T. XI, 3); *S* je okrenuto naopako. Ispred toga slovnog niza urezani su i drugi znakovi, možda također slova. Najbolje je vidljiv još jedan kosi znak čiji bi položaj sugerirao da je s malim razmakom ispred *AIS* urezano još jedno slovo *A*, a možda i slovo *I*. No, kako su na ulomku mnogobrojna oštećenja, to se ne može potvrditi.

¹⁴ Kremer 2001, 211 (129, 130), Abb. 129: Kat. II.153a.b; Abb. 130: Kat. II.155a.b.

¹⁵ Klemenc, Kolšek, Petru 1972, 14-18; Kastelic 1998, 264-266.

Iz temelja druge lezene s južne strane crkve, gledajući od pročelja, izvađeno je nekoliko ulomaka s figuralnim prikazom: menade, još jedne golišave žene (možda također menade) i erota (kat. br. 5; T. XII, 1-3) i žena koja muze kozu (kat. br. 6; T. XIII, 1-3). Prvi ulomak s prikazom menade, još jedne menade (?) i erota je oštećen i nije cjelovit; preostala je samo lijeva strana središnje niše, te još dvije niše položene jedna iznad druge, s desne strane (kat. br. 5; T. XII, 1-2). U glavnoj niši ostao je djelomično očuvan lik žene koja drži dio svoje haljine (veo) visoko podignut. Očuvana je samo djelomice lijeva strana i to naborana tkanina koja je pokrivala gornju lijevu stranu tijela, šaka koja drži tkaninu, a glava čije se konture ocrtavaju je otučena. Dio ogrtača ili neke druge tkanine tako je nabran i tako prikazan da se na prvu čini kao da je riječ o tome da lik drži palicu. No nesumnjivo je riječ o ženi, plešućoj menadi s haljinom u ruci.¹⁶ Kompozicija ovog dijela nadgrobnog spomenika podsjeća na sličnu kompoziciju s grobne edikule vjerojatno iz Harlandena (Donja Austrija).¹⁷ U gornjoj niši s desne strane glavne niše prikazana je još jedna žena, vjerojatno također menada s podignutom desnom rukom, ali nije isključeno da je riječ o Veneri ili nekom drugom liku. U donjem polju je dječak, vjerojatno erot, koji ovdje personificira godišnje doba, možda jesen.¹⁸ Lijevom rukom drži predimenzionirane bobbe, a u desnoj visoko podignutoj još jednu bobu. Prema dimenzijama riječ je o plodovima nekog voća, možda jabuci. Jedina očuvana desna bočna strana ulomka ukrašena je motivom bršljanom koji kao da izrasta iz nekog grma (?), a možda je riječ o snopu stilizirana lišća (T. XII, 2-3). Slični floralni motivi, ponajviše listovi bršljana, nađeni su na drugim kamenim spomenicima, veliki dio njih nije izvađen iz strukture romaničke crkve, a dio je vidljiv u prezentiranom dijelu lokaliteta *in situ*. Pravokutna niša s menadom je s desne strane omeđena glatkim rubom, a s gornje motivom noričko-panonske volute, od koje se vidi samo početak na lijevoj strani. Ona slični starijoj pronađenoj i objavljenoj steli iz Lobora. S donje strane kamenog ulomka nalazi se rupa koja sugerira da je ulomak bio spojen s još jednim dijelom. S gornje bočne strane kamenog ulomka vidljive su također dvije rupe za nasađivanje gornjeg elementa nadgrobnog spomenika. Elementi obrade, vrlo slična vrsta kamena, te način kako su isklesani likovi upućuju na određenu vezu s najstarijom otkrivenom loborskom stelom iz 1857.¹⁹ To što je taj spolij bio ugrađen pored ulomka s prikazom žene koja muze kozu ne znači da je dio istog nadgrobnog spomenika, ali to nije isključeno, jer je

¹⁶ Vrlo je zanimljiva plešuća menada iz Peštanske županije iz Töka danas pohranjen u Mađarskom narodnom muzeju koja također drži pokrivalo visoko u podignutoj desnoj ruci. Ona se nalazi na ploči s reljefno prikazanim pilastrom (Kiss 1987, 149, T. 101, 1; Lupa 9998). Sličan mramorni kameni ulomak, ali bez figuralnog prikaza nađen je i na ovome lokalitetu.

¹⁷ Lupa 400.

¹⁸ Zahvaljujem Branki Migotti na pomoći oko interpretacije spomenika.

¹⁹ Filipec 2002, sl. na str. 11 i 12.

i taj ulomak izrađen vrlo slično, a i vrsta vapnenca pokazuje velike sličnosti. Vrlo vjerojatno je i datacija tog nadgrobnog spomenika ista kao i onog prethodnog, te se on može datirati u kraj 2. ili početak 3. stoljeća. Taj komad stajao je s desne rubne strane nadgrobnog spomenika. Riječ je nesumnjivo o edikuli podignutoj od vapnenačkog kamena. Prema sličnostima obrade, vrlo vjerojatno ju je radio isti klesar ili ista radionica koja možda tada djeluje negdje u okolici u sklopu nekog od tamošnjih kamenoloma, o čemu će biti više riječi u nastavku teksta.

Na drugom ulomku izvađenom iz iste lezene prikazana je žena koja muze kozu (kat. br. 6; T. XIII, 1-3). Žena je u polu-čučućem položaju, odnosno u karakterističnom i još danas uobičajenom položaju kod mužnje koze. Obučena je u haljinu koju je nabrala oko koljena da ne smeta kod mužnje, a ispred nje je veća posuda, vrlo vjerojatno drvena posuda za mužnju. Koza je vrlo skladne i čvrste tjelesne građe, skladnog trupa te prilično velika. Podsjeća na divokoze, ali i domaće koze kakve se danas uzgajaju u alpskoj zoni. Nisu napravljene zoološke analize osteološkog materijala, pa se stoga ne može reći je li to slika koze kakva se uzgajala na lokalitetu u antici. Takve pastoralne scene nisu česte na nadgrobnim spomenicima. Vrlo se rijetko prikazuju i životinje, kao što je recimo portret psa što je još jedna „životna“ pastoralna scena koja se pojavljuje na ovdašnjem nadgrobnom spomeniku. Ovaj arhitrav i prethodni ulomak dijelovi su edikule.

Prigodom intervencije na pročelju crkve, poduzete prije početka kontinuiranih zaštitnih arheoloških i konzervatorskih radova, prigodom uvođenja struje i postavljanja strujnog voda otučen je dio pročelja te dio starih oslika na zapadnom zidu sakristije (kat. br. 7; T. V, 2). Tada su se na otučenom dijelu i dijelu već ranije otpalom uslijed dugogodišnjeg djelovanja vlage pokazale konture zazidanog prozora. Nakon čišćenja zida od ostataka žbuke u sklopu arheoloških istraživanja i konzervatorskih radova, pokazalo se da je taj zid sakristije (pastoforije) podignut još u doba romaničke obnove crkve. Prozorski okviri bili su izrađeni od četiri antička spolija, a na jednome su ispod žbuke bile vidljive konture neke životinje. Nakon uklanjanja žbuke pokazao se dio antičke spolije na kojem je u gornjem dijelu vidljiv stražnji dio i rep hipokampa (*hippocampus*), a u donjem dijelu, odijeljenom neukrašenom gredom, pokazala se figura robusnog i jakog psa snažne građe, s mišićavim stražnjim nogama, snažnim skočnim zglobovima, velikom tipično molosoidnom lubanjom i širokim vratom (T. VIII, 2). On svojom figurom vrlo slični na današnje pasmine, prema tradiciji nastale od starih europskih prethistorijskih i rimskodobnih vrsta pasa korištenih za čuvanje kuće i stoke, ili za borbu. Pas je vrlo lijepo izrađen, plastično obrađen te nije isključeno da je riječ o nekom određenom psu vezanom uz pokojnika kojem je podignut spomenik.²⁰ Prema stražnjem dijelu hipokampa jasno

²⁰ Nešto drugačiji pas, prema obliku neka druga manja pasmina, vidljiva je na mramornom kipu uz uznožje Dijane (najvjerojatnije ipak ne Velike Majke kako se to do sada navodilo (Filipec 2010, 60, sl. 46)).

je da je riječ samo o jednom manjem dijelu nekog većeg spomenika, koji je vjerojatno kasnije odrezan i oblikovan poput pravokutnika za potrebe ugradnje (kat. br. 7; T. V, 2).²¹ Ta prilagodba se vjerojatno zbilja još u kasnoj antici, za što imamo dokaza na lokalitetu. Tako su od dijelova nadgrobnog spomenika rađene tranzene ranokršćanske crkve. Na jednoj je očuvan dio natpisa u dva reda. Veliki dio antičkih spolija oblikovan je poput pravokutnika ili kocke, što sugerira da je veliki dio njih bio naknadno oblikovan (još u kasnoj antici) kod sekundarne ugradnje. Po površini i u porama kamena nađeni su ostaci crvene boje. Tragovi crvene boje često su očuvani na kamenim spomenicima, pa se tako također nalaze na jednom spoliju ugrađenoj uz donju bočnu stranu otvora sjevernih vrata na predvorju ranokršćanske crkve. Pigmenti drugih boja, primjerice žute ili plave, nađeni su samo u tragovima, pa nije isključeno da je pigment crvene boje najbolje odolijevao vremenu i atmosferilijama.²² Ostali spoliji na prozorskom okviru nisu bili ukrašeni, iako su vrlo lijepo klesani. Gornji i lijevi spolij načinjeni su od druge vrste kamena, dok je donji manji kamen iste vrste kao i spolij s prikazom psa i hipokampa, pa nije isključeno da je on također odlomljeni dio istog nadgrobnog spomenika. Sudeći prema opekama, prozor na sakristiji bio je zazidan tek u drugoj polovici 18. stoljeća u vrijeme obnove svetišta nakon potresa. Ožbukani antički spoliji vjerojatno nikada nisu bili vidljivi ispod oslikane fasade crkve. To je vrlo rijetki primjer da je spolij na romaničkoj crkvi bio okrenut frontalno; većina drugih, uz par izuzetaka nađenih u temeljnoj zoni, imala je okrenutu neukrašenu stranu prema van.

Na lokalitetu je nađen veliki broj mramornih ploča različitih oblika, od kojih su neke profilirane ili imaju urezane linije s prednje strane. Ovdje se donosi više kamenih ulomaka s urezanim linijama s gornje fino obrađene strane (T. XVIII, 1-2). Dobro je vidljiva barem jedna liniju, a kod više njih opaža se više urezanih linija koje tvore četverokut. Ulomci nisu sve istih dimenzija, niti iste debljine te najčešće namaju očuvane rubne strane. Svi imaju gornju stranu obrađenu, a donja je, kod onih koji je imaju očuvanu, vrlo često izžljebljena što upućuje na to da je kamen bio pripremljen za ugradnju u neku strukturu poput klupčice, odnosno da je prekrivao ili oblagao neku kamenu strukturu. Ostaje otvoreno pitanje da li je takav bio ugrađen još u edikulu ili je riječ o kasnijim preinakama. Većina ih je nađeno u strukturi postojeće gotičke crkve. Nije sigurno da su bile dio edikule. Kako to sada izgleda po količini, nalazište Lobor uvrštava se među one bogatije

²¹ Hipokamp je često prikazan na spomenicima panonsko-noričkog kruga, a nalazi se na spomenicima iz Šempetra kod Celja i vjerojatno ima istu simboliku kao i tamo i značenje kao na tamošnjim spomenicima, gdje simbolično predstavlja morsku atmosferu kroz koju duša umrloga mora proći do planeta gdje je joj određeno vječno počivalište: Kastelic 1998, 264-266, sl. 71.

²² Ista situacija zabilježena je na romaničkoj skulpturi i arhitektonskim dijelovima gdje se jedino očuvala crvena boja, dok se na ostalim „praznim“ ploham, vjerojatno obojanim nekom drugom bojom, pigment nije očuvao ni u tragovima.

mramorom u Panoniji, ali i u Noriku.²³ Ulomci mramora vide se i nalaze svud na lokalitetu, ne samo uokolo crkve i kompleksa svetišta već po cijeloj gradini i obližnjem zaselku Horvati, gdje je često ugrađen u kuće, staje, spremišta i suhozide. Vrlo veliki broj ulomaka koji se nalaze danas ugrađeni prije svega u postojeću crkvu i to doslovno od temelja do krova, svjedoči da je podignuta neka građevina ukrašena mramornim podnim pločama, pragovima i nadvratnicima, te da su mramorom bili obloženi njeni zidovi, dovratnici, nadvratnici, stepenice, nadvoji itd. Mnogobrojni vidljivi spoliji nalaze se u interijeru postojeće crkve: mramorni su pragovi na glavnom i sporednom južnom ulazu, mramorne su podne ploče u svetištu (dijelom nadomještene pločama od pješčenjaka za potrebe uređenja gotičke crkve) (T. VI, 1), mramorom je bilo popločeno vanjsko predvorje uz južni ulaz u crkvu (T. VII, 1-2),²⁴ mramorna je ploča i postojeća oltarna menza vjerojatno prenesena iz ranokršćanske crkve, a posebno su velike i masivne ploče bile postavljene na vrh ozidanog kamenog oltara u 19. stoljeću u dograđenim kapelicama prizidanima uz pročelje postojeće crkve, danas srušenima (kat. br. 12; T. XV, 3). Veliki broj mramornih podnih ploča i drugih većih mramornih ulomaka nađen je prilikom arheoloških istraživanja svud uokolo crkve, a one su danas izložene u ispražnjennoj baroknoj grobnici. Mramorni ulomci najčešće nisu ukrašeni (izuzetak su spoliji ugrađeni u stepenište predromaničke crkve i prag na glavnom ulazu u postojeću crkvu, te kasnija predromanička skulptura koja nije predmet ove rasprave), već se na njima nalaze samo jednostavne profilacije ili urezane linije na obrađenim stranama. Prema kvadraturi podnih ploča do sada registriranih na lokalitetu, zgrada (ili zgrade?) kojoj bi one pripadale imala bi podnu kvadraturu veliku otprilike poput svetišta postojeće gotičke crkve, oko 40-50 m². Naravno, ako su one služile prvotno kao podne ploče. Nije isključeno da su sve te podne ploče prvotno bile predviđene za ugradnju u nadgrobne spomenike, te da su u kasnoj antici preoblikovane od postojećeg materijala. O tome bi možda svjedočila podna ploča u postojećem svetištu gotičke crkve s karakterističnom rupom za spajanja tako čestom na sličnim pločama nađenim u Šempetru kod Celju (T. VI, 1).²⁵ Slične ploče mogu se vidjeti na stražnjoj strani rekonstruirane Priscijanove grobnice.²⁶ One se nalaze od postolja edikula do krovnog dijela. Vrlo često se u podnožju, kao i u stražnjem dijelu edikule, mogu vidjeti neukrašene ploče. Vrlo rustično izrađeni kip vjerojatno božice Dijane pripada nekom kasnoantič-

²³ Kad je riječ o izvangradskom području, najbliži je primjer groblje u Šempetru kod Celja (Klemenc, Kolšek, Petru 1972). O trgovini mramorom pisao je Bojan Djuric (Djuric, Müller 2006, 111-127; Djurić 2008, 159-165). Bit će vrlo zanimljivo utvrditi gdje je izvađen taj kamen.

²⁴ Filipec 2010, 37, sl. 21.

²⁵ Klemenc, Kolšek, Petru 1972, T. 1-53.

²⁶ Klemenc, Kolšek, Petru 1972, 14-18.

kom svetištu prije podizanja ranokršćanske crkve. Dno piscine unutar te posebne zgrade krstionice obloženo je mramornim podnim pločama identičnima onima u svetištu postojeće crkve.²⁷ Dosada je također nađeno više desetaka većih i manjih ulomaka predromaničke skulpture: kapiteli, menza, pluteji, pilastri, ambon, ciborij, klupčice... . Oni se razlikuju po načinu izrade, ornamentici i epigrafici, a prema stilskim karakteristikama mogu se datirati kroz cijelo 9. stoljeće pa sve do konca 11. stoljeća. Većina inventara predromaničke crkve izrađena je od mramora, a na nekima od ulomaka još uvijek se jasno vide tragovi prethodne namjene, što pokazuje da je riječ o recikliranju zatečenog mramora, a ne o građi donesenoj za potrebe podizanja predromaničke crkve. Na lokalitetu je registrirano više desetaka kubika (m³) mramora, koji je sav onamo stigao u antici. Količina mramora registrirana na lokalitetu zapanjuje, jer se on reciklira od antike do danas. Budući da je Lobor u antici vjerojatno bio dio petovionskog agera (*Poetovio*), kamen je u Lobor mogao biti dopremljen iz Norika ili iz krajnjih zapadnih prema krajnjim jugoistočnim dijelovima petovionske općine i to otprilike u ono doba kad su podignuti nadgrobni spomenici značajnim loborskim pojedincima koncem 2. i početkom 3. stoljeća.

Podna ploča s rupom (T. VI, 1) za spajanje možda je ponajbolji primjer koji govori u prilog tezi da su možda podne ploče u svetištu tek naknadno postale podne ploče, a da su ranije one mogle služiti kao dijelovi nadgrobnih spomenika. Teoretski bi se stoga možda moglo pomisliti da su u kasnoj antici za potrebe podizanja hrama božici Dijani, ili još nešto kasnije za potrebe uređenja ranokršćanske crkve, rezani i oblikovani različiti u Loboru zatečeni mramorni ulomci, da bi onda sekundarno bili oblikovani da služe kao podne ploče ili neki drugi funkcionalni arhitektonski elementi.

Od mramora je načinjena ploča na kojoj je reljefno prikazan pilastar s kapitelom i bazom u punoj veličini (kat. br. 10; T. XVI, 1-3). Ploča je cijela, a oštećen je samo manji dio donje strane, i takva je bila ugrađena u stubište koje je vodilo prema južnom ulazu u predromaničku crkvu. Riječ je o ploči čije je mjesto obično bilo na gornjem katu nadgrobnog spomenika, stoga je posve sigurno da je ona dio nekog većeg nadgrobnog spomenika.²⁸ S prednje lijeve strane ploče je reljefno prikazan stup s kapitelom i bazom. Konture pilastra vidljive su i s lijeve bočne strane. Stražnja strane je nazubljena i pripremljena za ugradnju. Čini se da je to nazubljenje izvorno i da je pločom bio obložen zid ili neki drugi arhitektonski dio s kojim je bio vezan mortom, a ne željeznim spojkama ili olovom. No nije isključeno da je riječ o kasnijoj, naknadnoj, kasnoantičkoj prilagodbi za ugradnju. Ovako obrađen kamen sugerirao bi da je ploča bila mortom vezana uz drugu strukturu.

²⁷ Filipec 2010, 61-66, sl. 49 i 50.

²⁸ Kremer 2001, 73, I.12, T. 3; 116-117, Abb. 77: Kat. I.53a.b; Abb. 78: Kat. I.54a.b, T. 10.

Slične urešene ploče nisu rijetkost u Panoniji i Noriku, ali često imaju obrađenu stražnju stranu.²⁹ Prema obliku i svrsi ta mramorna ploča pripadala bi tipu nadgrobni spomenika naznačenim kod Kremerove kao tip A – edikula s prednjim reljefnim pločama.³⁰ Ona je jasan pokazatelj, uz druge ulomke donesene u nastavku, da su u Loboru bili podizani nadgrobni spomenici načinjeni od mramore ili njime ukrašeni, odnosno obloženi. Zapravo je vrlo čudno da je na jednoj ploči uopće ostao očuvan prvotni ukras, a da nije u potpunosti izbrisan, što je bio čest slučaj kod kasnijih ponovnih i ponovnih ugradnji.

Na stepenici ugrađenoj u isto stubište nalazi se dio natpisa (kat. br. 9; T. XV, 1-2): uz gornji rub su tri manja slova *L ili E? pa onda nešto veća slova O S*, što je možda kratica od *LO(cu)S*, možda *LO(cu)S [monumenti(?)][--]* ili možda ipak *L(ocus) OS(sa)(?)*. Velikim slovima po sredini je upisano: *L·D[...]*, što bi se možda moglo pročitati kao *L(ocus) d(atus) [d(ecreto) d(ecurionum)]*. Nedostaje gornji i desni dio ulomka s natpisnim poljem, stoga je čitanje toga natpisa otežano. Postoji mogućnost da nije riječ o natpisu s nadgrobnog spomenika, već da je riječ o posvetnom natpisu podignutom prigodom podizanja neke zgrade (?) na mjestu koje je dano odlukom dekuriona (možda petovionskih?).³¹ Ako bi ipak pripadao nadgrobnom spomeniku, odnosno edikuli, tada bi se mogao povezati s ulomkom s reljefno prikazanim pilastrom. Na toj građevini natpisno polje je bilo u donjoj, a reljefni prikaz s pilastrom na gornjem katu nadgrobnog oltara sagrađenog u obliku edikule. Treća stepenica, veći mramorni blok (druga po redu stepenica koja je vodila prema južnom ulazu u predromaničku crkvu), nije ukrašen i nema natpisa na njemu, ali ima tri glatko obrađene stranice. Kao takav bio je vrlo podesan za stepenicu. Vrlo je zanimljivo da su sva ta tri ulomka iskorištena za stepenice predromaničke crkve, a nije nemoguće da su to sve dijelovi iste edikule.

Prigodom uklanjanja popločenja u baroknom trijemu ispred južnog ulaza u postojeću crkvu nađen je profilirani ulomak ploče (kat. br. 13) sa čije se prednje bočne strane nalazi prikaz kime sastavljene od ovula i strelica (T. VII, 1-2). Gornja i donja površina ploče je fino uglačana, a s donje strane je rupa za ulijevanje olova (?), ili što je vjerojatnije, za željezni klin. Oblik i utor na ploči (kat. br. 13) svjedoče da je nalijegala na neki donji arhitektonski dio.³² Slične ploče tvorile su vijenac na razmeđu prvog i drugog kata arkadne grobnice ili su se nalazile ispod

²⁹ Vrlo lijep primjer može se naći na sličnoj grobnoj konstrukciji iz Töka (Garbsch 1965, br. 158; Lupa 3189; MNM 34.1930.1-4).

³⁰ Kremer 2001, 330-332, sl. 158 / A Typ Aedicula – Aedicula mit Relieffront.

³¹ Na lokalitetu su nađena dva ulomka s natpisom na mramoru. Na drugom ulomku ostalo je zabilježeno samo *PAX* te taj ulomak treba dovesti u vezu s ranokršćanskom crkvom.

³² Vrlo slično urešeni arhitrav iz Šempetra kod Celja, koji, istina, ima i drugačiji ukras, ima rupu, s originalno donje strane, ima gotovo na istom mjestu Klemenc, Kolšek, Petru 1972, 58, T. 37 i T. 73 (br. 475); Maver 2004, 386, sl. 10 (br. 475).

krovne konstrukcije. Iako je riječ o ploči, a ne o arhitravu, vjerojatnije je da je ona stajala u gornjem dijelu arkadne grobnice i to otprilike na istom mjestu kao i arhitrav sa sličnim profilacijama iz Šempetra kod Celja.³³ Ta ploča (kat. br. 13) bila je dio profiliranog krovnog vijenca. Ova vrlo elegantno izvedena ploča može naći mnogobrojne analogije na noričkim lokalitetima, a u Loboru vrlo slično izvedenu kimu ima mramorni spolij, arhitrav, ugrađen kao prag na glavnom ulazu u postojeću crkvu (T. VIII, 1). Vjerojatno je i taj spolij (T. VIII, 1), prvotno dio profiliranog krovnog vijenca, kasnije prilagođavan naknadnim ugradnjama, stajao u gornjem dijelu arkadne grobnice. Nešto veća i robusnija profilirana ploča (kat. br. 8), također dio vijenca edikule, bila je izrađena od vapnenca (kat. br. 8; T. T. XIV, 1-2). Ta ploča, čije je prvotno mjesto ugradnje bilo ispod krovne konstrukcije edikule, također je profilirana na prednjoj strani. U jednom polju je kima, a u drugom stilizirani listovi akanta. Ostali su očuvani tragovi crvene boje. Vjerojatno je da je taj ulomak, nađen u arheološkom sloju uz ruševine predromaničke crkve, bio prilagođen ugradnji. Dosta je propao zbog toga što nakon rušenja predromaničke crkve nije bio ponovno ugrađen i jer je duže vrijeme bio izložen atmosferilijama.

O tome da je u Loboru mogao biti podignut i jedan nadgrobni spomenik koji Kremerova naziva tip C – oltar, možda bi svjedočio pronađeni ulomak kamena ugrađen u pročelje romaničke crkve.³⁴ Ulomak izgleda kao impost te ima gornju širu, a donju nešto užu četvrtastu stranicu, a na njegovim su rubovima volute (kat. br. 11; T. XVII, 1-2). Jedna je cijela, a druga je oštećena. Kad bi se taj ulomak koji izgleda kao impost okrenuo za 180° dobio bi se zaključni dio nadgrobnog spomenika s donjom širom, a gornjom užom stranicom. Na takav se konstruktivni element može postaviti završni šiljak (kapa).³⁵ Na zaključni gornji dio monumentalnog nadgrobnog spomenika kakav se nalazi na nadgrobnim spomenicima u Noriku posebno podsjećaju volute na rubovima. Prema količini mramora moralo je biti podignuto više edikula građenih od toga materijala. Vlasnici stele iz Lobora na kojoj se spominje da su je podigli majka Septimija Lucila i brat (?) Kokcej ..., stjegonoša X. legije Gemine bili su društveno ugledna obitelj, a najvjerojatnije i imućna, stoga je zaista moguće tek nagađati da je umjerenost i jednostavnost bila dio njihova svjetonazora kad su podizali spomenike svojim bližnjima.³⁶ To bi se možda moglo zaključiti u svezi odabire materijala za podizanje spomenika i vrste spomenika. To je jedina nadgrobna stela dosad pronađena u Loboru. Vrlo lijepe i skladno izrađene edikule i reljefni prizori, kakvi se mogu vidjeti na drugim se-

³³ Maver 2004, 386, sl. 10 (br. 475) i rekonstrukcija lijeve, gornje, strane arkadne grobnice sl. 35.

³⁴ Kremer, 2001, 134-147 / C Typ Altar.

³⁵ Možda se kako bi to eventualno moglo izgledati vidi na primjeru iz Seggauberga (Kremer 2001, 134, kat. 1. 97, sl. 89).

³⁶ Migotti 2009, 155-171.

pulkralnim spomenicima, možda bi ipak mogli govoriti o većim mogućnostima antičke loborske zajednice. Edikule su u Loboru glavna vrsta nadgrobničkih spomenika, uz spomenutu nadgrobnu stelu. Portret pokojnika i njegove epigrafske podatke dopunjuju mitološki reljefi, ponajviše dionizijski figuralni motivi i pastoralni prizori te uobičajeni i drugi prikazi u panonsko-noričkom krugu, kao što je npr. prizor služavke.³⁷ Ta zajednica bila je dovoljno imućna, barem tijekom kasnog 2. i u 3. stoljeća, da bi si mogli priuštiti mramorni nadgrobni spomenik, ali oni to očito ne čine, ili ne čine uvijek kako se to sada može zaključiti prije svega prema dosadašnjim arheološkim istraživanjima.³⁸ Oni ipak u Lobor dovlače veliku količinu mramora.

Nije također isključeno da je ta velika količina mramora dovezena odmah na gradinu. Ona bi mogla svjedočiti u prilog tome da je tada u Loboru, ali na gradini, mogla biti podignuta neka javna građevina, ali teoretski i neka veća grobnica, mauzolej / memorija. Pitanje je samo kada se to moglo zbiti, da li u isto vrijeme kad su bile podignute monumentalne grobnice ili naknadno kad je počela izgradnja na gradini. Prema rezultatima dosadašnjih arheoloških istraživanja razvidno je da se život u većoj mjeri na gradini obnavlja u 3. stoljeću. To je otprilike ono vrijeme kad se ponovno reaktiviraju predrimske gradine uslijed nemirnog doba nakon prodora Kvada i Markomana. O tome bi možda u prilog govorile dvije stvari. Prvo, u predrimsko (kasnolatensko) i ranocarsko doba, otprilike tamo gdje je bila sagrađena ranokršćanska krstionica i ispred nje, nađeni su ostaci velike drvene građevine. Velika građevina na dominantnom položaju unutar utvrđene gradine možda bi se mogla povezati s keltskim svetištem. O tome bi napose svjedočila veličina građevine, koja se razlikuje od drugih obično manjih stambenih ponajviše poluukopanih građevina karakterističnih za to doba. Ranocarski predmeti nađeni su također isključivo uokolo postojeće crkve. To svetište ili oltar je također moralo stajati na gradini, ako je suditi prema nalasku dijelova kipa božice Dijane, koji se vjerojatno nije nosio na gradinu (iz doline na brdo) da bi bio ondje razlomljen i bačen uokolo ranokršćanske crkve. Stoga nije isključeno da je još u antičko vrijeme na gradini bio podignut hram, možda također posvećen božici Dijani, da

³⁷ U Loboru nije nađen portret pokojnika, ali je nađeno kameno postolje nekog većeg spomenika. U postolju su dobro vidljiva isklesana tri udubljenja: za stopala lijeve i desne noge te za okrugli podupor. Možda bi se i to postolje moglo dovesti u svezu s nadgrobnom umjetnošću, no u tom slučaju kip bi vjerojatno bio načinjen od bronce, a ne od kamena. Najčešće se kameni kipovi – portreti pokojnika u edikulama klešu u jednom komadu zajedno sa postoljem, a ne odvojeno, kako je tu slučaj.

³⁸ Tako Branka Migotti napominje da: Primjerice, u vojničkoj obitelji iz Lobora u petovionskom ageru ili Andautonije stelu su podigli majka i jedan brat, legionarski stjegonoša, preostaloj dvojici braće, odnosno sinova, od kojih je jedan bio legijski centurion a drugi pretorijanac, dakle sve vojnici višeg plaćevnog razreda, a spomenik je ipak od običnog kamena (Migotti 2011; Škrkulja, Migotti 2015, 42).

bi naknadno na istom mjestu bila podignuta ranokršćanska crkva.³⁹ Iako se život u ranoj antici zasigurno premješta podno gradine, o čemu zasada još uvijek, uz slabiji intenzitet građevinske aktivnosti te pomanjkanje materijala iz 1. i 2. stoljeća na gradini, ponajviše svjedoče razvučeni ulomci keramičkih posuda i opeke na njivama podno gradine između kuća, a posebno na onim dijelovima koji nisu izgrađeni (njive i okućnice na položaju Černeševina).⁴⁰ Nesumnjivo su na tome mjestu morale postojati antičke građevine, ali materijal pronađen po okućnicama, kao i po njivama mogao je teoretski dospjeti ispiranjem slojeva s gradine, tim više što su na južnim obroncima gradine slojevi zemlje na nekim pozicijama isprani sve do gole stijene. Relativno velika današnja izgrađenost toga dijela Lobora u dolini, zaštićenog gradinom od sjeveroistočnog vjetrova s planine, nažalost ne dopušta nam neke sigurne zaključke. Čini mi se ipak da je manje vjerojatno da je mramor dovezen za podizanje svetišta, već da je on prvotno bio namijenjen za podizanje nadgrobničkih spomenika. No za tu tvrdnju na sadašnjem stupnju istraživanja još uvijek nemamo neupitnih dokaza.

S druge, zapadne strane potoka Rieke, kako je već rečeno, nađena je 1857. stela, a prigodom pokusnih arheoloških istraživanja 2006., izvedenima zbog gradnje školske dvorane i školskog igrališta, sitni ulomci keramičkih posuda s garom i pepelom.⁴¹ Pokusna arheološka istraživanja, iako ograničena samo na onaj dio koji je bio obuhvaćen građenjem dvorane s pripadajućim vanjskim igralištem i gdje se dublje zadiralo u slojeve zemlje, jasno su pokazala da se na tome mjestu nalazi antički sloj u tragovima. Nikakav veći kamen, osim naplavine (oblutci i šljunak), nije pronađen. Obradjeni ili pritesani kamen nije nađen niti kod iskopa nove školske dvorane. U izvještaju iz 19. stoljeća kod pronalaska stele navodi se da je ona bila duboko u zemlji. Možda je to ključan podatak kod rekonstrukcije što se zbilo s nekropolom u kasnoj antici. Nije isključeno da su već tada mnogi nadgrobni spomenici s nekropole i gotovo sav kamen bili otpremljeni na gradinu za potrebe zidanja različitih zgrada, a da im je izmaklo ono što je bilo slabo vidljivo, odnosno što je već tada bilo dublje pod zemljom. Nadgrobni spomenik, stela, s prikazom majke i dvaju sinova je nađena zapadno od potoka Rieke uz središte današnjeg Lobora, a bila je duboko u zemlji pa vjerojatno zbog toga nije bila naknadno iskorištena kao građevni materijal.⁴²

U nakupinama gara s vrlo sitnim ulomcima građe nije bilo registriranih tragova kostiju koje bi potvrdile da je riječ o ostacima spaljenih pokojnika, čiji bi

³⁹ Da je riječ o kipu božice Dijane ponajviše bi govorio karakterističan položaj tijela i ruku te pas koji stoji kod nogu, okrenut prema prikazanom liku. Vjerojatno nije riječ o kipu neke žene postavljenom u edikuli.

⁴⁰ Gorenc 1977-1978, 265 (Črneševina).

⁴¹ Pokusna arheološka istraživanja je izveo autor ovog rada.

⁴² Filipec 2002, 7-8.

ostaci bili položeni na to mjesto. Kako se slična situacija pojavila na gradini gdje su južno od postojeće crkve na više mjesta otkrivene jame bez sadržaja ili jame samo s česticama gara sa ili bez ikakvih priloga u vidu ulomaka keramičkih posuda ili neke druge građe, a samo u jednom slučaju gdje je sadržaj s ustrine bio položen u keramičku posudu nađeni su veći komadi životinjskih i sasvim sitne čestice ljudskih kostiju, vjerojatno je okolina i kiselost zemlje dovela do potpunog propadanja sadržaja. Prema jedino sigurno datiranom grobu sa spaljenim ostacima taj ritual prakticiran je od 8. do početka 9. stoljeća.⁴³ Vrlo slične okolnosti kod istraživanja groblja sa spaljenim ostacima pokojnika pokazale su se i kod istraživanja sjeverozapadne nekropole antičke Siscije (*Siscia*), gdje u više od pola zasigurno paljevinskih grobova nije bilo ničega što bi potkrijepilo tezu da je riječ o grobovima, a ne o nekom drugom sadržaju jami u koju je dospio otpad, vatrištu ili nečem trećem.⁴⁴ Sličan način pokopa gdje se prakticira pokop spaljenih ostataka pokojnika čest je u Panoniji i Noriku, ali i u drugim provincijama Rimskog Carstva.⁴⁵ Položaj sjeverozapadne nekropole u Sisku, uz sjeverozapadni prilaz gradu, također bi možda upućivao na to da je riječ autohtonom stanovništvu koje je prakticiralo onaj način pokopa vezan uz prastaru (prethistorijsku) tradiciju indoeuropskih naroda u srednjoj i istočnoj Europi, a koji polagano nestaje tijekom 2. i 3. stoljeća na području Rimskog Carstva. Nakon svega može se pretpostaviti da je na tome mjestu bilo groblje, no prave dokaze i jasnu potvrdu te teze pružiti će buduća istraživanja.

Na kraju ostaje otvoreno pitanje je li se sa zapadne strane potoka Rieke nalazila nekropola te da li stela pronađena u 19. stoljeću, kao i oni drugi nadgrobni spomenici nađeni prilikom arheoloških istraživanja na gradini, potječu s te pozicije. Registrirana građevinska aktivnost na toj poziciji, ali i na poziciji neposredno ispod gradine u ranocarskom vremenu, relativno slabija nego u kasnolatenskom i kasnoantičkom vremenu, dopušta nam različite interpretacije. U tome naselju ili u sklopu toga naselja moglo je egzistirati jedno ili više gospodarskih imanja čiji su posjednici svojim bližnjima podizali monumentalne nadgrobne spomenike, a možda je neka obitelj bila toliko bogata da je dala podići neku monumentalnu javnu zgradu ili mauzolej. Vjerojatno je da je na gradini i dalje egzistiralo naselje, ali svakako manje nego u ranije doba. Nije također isključeno da je na gradini i dalje bilo svetište. Relativno veliko naselje identificirano je ponovno na gradini tek u kasnoj antici (od 3. do konca 6. stoljeća). Ono je u to doba ponovno imalo značajnu okupljajuću ulogu. Vjerojatno je u prvo vrijeme nakon reaktivacije gradine nije

⁴³ Filipec 2009, 347-357.

⁴⁴ Sjeverozapadnu nekropolu antičke Siscije u Sisku otkrio je i djelomično istražio autor ovoga rada 2003.

⁴⁵ Gregl 1987, 64-65: ukopi u običnu jamu čine 77,1 % svih oblika groba na stenjevečkoj nekropoli.

zamro život u donjem mjestu, već je s gradinom činio jednu cjelinu (T. II). Glavni cvat južnonoričke umjetnosti vidljive i na šempeterskim grobnicama započinje s markomanskim ratovima Marka Aurelija i traje do kasnoantoninskog i severskog razdoblja.⁴⁶ Taj naznačeni kraj cvata južnonoričke umjetnosti i produkcije, poklapa se s pojavom većeg broja sitnih predmeta na loborskoj gradini. Život antičke zajednice naprasno je završio slavenskim zauzimanjem visinske utvrde te spaljivanjem cijele pozicije u zadnjim desetljećima 6. stoljeća.

Stela i navedeni vjerojatni ostaci antičke nekropole svjedoče o tome da je ona bila pozicionirana uz prometnicu trasiranu sa zapadne strane potoka Rieke. Nedaleko od mjesta gdje je 1857. iskopana stela bio je prijelaz preko rijeke. To je samo pretpostavka jer nisu nađeni ostaci ceste. Nedaleko od mjesta gdje je nađena stela od pamtivijeka je prijelaz preko danas potoka a još donedavno prave rijeke jednostavnog imena Rieka. O antičkom putnom pravcu svjedoče antički lokaliteti sa zapadne strane potoka Rieke u Zlatarskim Martincima (više antičkih pozicija), rubnim dijelovima Zlatara (slučajni nalazi) i iz Ladislavca (slučajni nalazi).⁴⁷ Ti lokaliteti nalaze se u nastavku antičke prometnice koja prolazi preko Zagrebačke gore pored kasnoantičke utvrde Kuzelin. Taj putni pravac najkraćim putem spaja dva središta Petovionu i Sisciju. Prešavši sa zapadne na drugu istočnu stranu potoka Rieke kod Lobora, cesta se kroz sutjesku probijala prema visovima Ivanšćice na lepoglavsku stranu u pravcu Podravine u smjeru Petovione (*Poetovio*). Smještaj uz prometnicu i jedno od najplodnijih polja u ovome dijelu Zagorja uz vjerojatno eksploatiranje kamenoloma bio je dobra osnova za gospodarski razvoj antičke zajednice.

Kamenolom

Vrlo je zanimljivo da je, po svemu sudeći, dio nadgrobničkih spomenika iz Lobora, Majka Božja Gorska (nađena su četiri ulomka s djelomično očuvanim natpisom: tri od vapnenca te jedan od mramora) izrađen od kamena kakav se može izvaditi iz obližnjih kamenoloma. Kod sva tri ulomka s natpisom, pa i kod onog s natpisom koji je razlomljen bio uporabljen kao građevni materijal, između ostalog i kod podizanja ograde vijenca šesterokutnog ranokršćanskog krsnog zdenca, može se sa sigurnošću reći da je riječ o kamenu koji se vadio bliže središtu današnjeg Lobora. Isto to se može ustvrditi i za sve druge ulomke od vapnenca od kojih su izrađivani nadgrobni spomenici. Naime, sličan kamen, vrlo kvalitetan pješčenjak i vapnenac, može se i danas naći u obilju u Zazidju ispod gradine uz samo središte Lobora (T. II), posebno uz pristupni put koji vodi od Lovačkog

⁴⁶ Maver 2004, 404.

⁴⁷ Filipec 2008, 7-19.

doma uz baroknu kapelu sv. Antuna prema vrhu gradine (pješčenjaka), kao i u samome Zazidju uz tamošnje okomite stijene (u donjim slojevima vapnenac u višim pješčenjaku). Opravdano je vjerovati da se za izgradnju zgrada i u donjem mjestu i na gradini (Majka Božja Gorska) vadio kamen iz obližnjih kamenoloma. Dobar i kvalitetan kamen, kamen za zidanje te ostali građevinski materijal mogao se naći s obje strane gradine, sa zapadne strane u Zazidju i uz potok Bučvu s istočne strane (građevinski materijal), na nedalekom brdu Pokojcu i Kremenoj gorici ili nešto dalje sjevernije prema gori Ivanščici, gdje još i danas ima vrlo kvalitetnog kamena, posebno pješčenjaka i vapnenca, a uz potok Rieku i vrlo kvalitetne sedre. Cijeli loborski kraj obiluje zapuštenim kamenolomima, što svjedoči o tome da je kraj obilovao različitim vrstama kamena, koji je bio korišten za podizanje zgrada u svim epohama, za uređenje interijera i eksterijera, za izradu mlinskih kamena, za gradnju i posipanje cesta i za žbukanje, pa je stoga razumno pomisliti da je kamen koji je služio za izradu antičkih kamenih nadgrobničkih spomenika također iz obližnjih nalazišta. To se tim više može ustvrditi prema tome što se vrlo sličan kamen nalazi kao građevni materijal uzidan u postojeće zgrade ili je razasut uokolo njih. Loborski kamenolomi obiluju kvalitetnom građom za izgradnju i održavanje cesta, materijalom koji je posebno značajan u prvim desetljećima nakon rimskih osvajanja kad se grade mnoge prometnice. Stoga nije isključeno da je njihovo otvaranje bilo vezano uz prisutnost vojske, koja je bila stacionirana u Petovionu, te su uz njih mogle nastati i specijalizirane radionice za obradu kamena. Mnogo stoljeća kasnije u 18. stoljeću očito su stari kamenolomi bili iscrpljeni do te mjere da više nije bilo moguće vaditi kvalitetan kamen, stoga se počinju otvarati novi kamenolomi u kojima se vadi relativno loš pješčenjaka, a posebno počinje eksploatacija vrlo lošeg laporastog kamena.⁴⁸ Tada se uz dva kamenoloma u neposrednoj blizini mjesta u Zazidju i uz potok Bučvu počinje kopati kamen na nasuprotnoj gradini brdu Zagaj, vjerojatno također kasnoantičkom lokalitetu, gdje su dosada pronađeni samo prethistorijski predmeti. Kamen iz tog kamenoloma, osobito zastupljen u 18. i 19. stoljeću, pa sve do sredine 20. stoljeća, ranije se zbog loše kakvoće i podložnosti atmosferilijama izbjegavao. Nije također isključena mogućnost da su spomenike klesali domaći klesari ili klesari pridošli iz obližnjih većih centara, ali kako to sada izgleda, od domaćeg kamena i vjerojatno u Loboru.

Možda se može pomišljati i o nekoj radionici u okviru kamenoloma, iako nije poznato u kojoj mjeri se u antici vadio kamen s obližnjih brda, jer je cijelo područje, izuzev pojedinih pozicija u Loboru, općenito vrlo slabo istraženo. O tome da su antički stanovnici Lobora znali dobro raditi s kamenom svjedoče izdubljene i obrađene stijene uz antički put koji je na gradinu vodio uz istočnu stranu uz po-

⁴⁸ O tome gdje se u Loboru i okolici vadio kamen vidi kratku bilješku u etnografskoj studiji nekadašnjeg loborskog župnika Josipa Kotarskog: Kotarski 1915, 55.

tok Bučvu. Branka Migotti je u svojem radu o loborskoj steli nađenoj 1857. napisala da je ona isklesana u domaćoj radionici, a ne uvezena iz nekog od središta proizvodnje i trgovine noričkim mramorom, u koje je spadao i panonski *Poetovio*, a s obzirom na veličinu stele i vrsnu izvedbu, svakako treba pomišljati na radionicu u nekome većem središtu; najbliži su gradovi Petoviona (*Poetovio*) i Andautonija (*Andautonia*) u Panoniji te Celeja (*Celeia*) u Noriku (T. III, 1).⁴⁹ Kako je stela iz Lobora tipološki jedinstvena i bez cjelovitih analogija bilo u Noriku ili Panoniji, a ipak, oblik ukrasne volute na gornjem rubu upućuje na noričku sredinu kao ishodište ikonografskog predloška, smatra da je najrealnije pritom pomišljati na Celeju, jer nearhitektonske pravokutne stele, premda posvjedočene na prostoru od Emone, Celeje, Neviouduna i Petovione, a mjestimice i u sjevernoj Panoniji, najbrojnije su upravo u Celeji, a najrjeđe u Petovioni.⁵⁰ A osim toga, čini se da je jedan od pravaca uvoza mramornih spomenika i utjecaja na proizvodnju kamenih grobnih spomenika na noričko-panonskom prostoru išao od Celeje dolinom Save prema Andautoniji i Sisciji.⁵¹ Prema tome, zaključuje da je vjerojatno da je stela iz Lobora isklesana u Andautoniji ili nekoj radionici pod njezinim utjecajem, a ujedno upozorava i na to da se rimsko naselje ili imanje na mjestu Lobora nalazilo u ageru Andautonije prije negoli Petovioni.⁵² Novopronađeni ulomci od vapnenca u Loboru mogli bi potvrditi tezu da su trendovi stizali iz okolnih većih centara, ali se s pravom treba zapitati da li bi bilo logično kamen, točnije vapnenac, kojeg ima u izobilju u okolici mjesta prvo izvesti u veće središte, da bi se onda isti taj sad obrađen vratio u mjesto iz kojeg je kamen izvađen i transportiran. Ili su možda uvozili sličan kamen onomu što su ga imali iza dvorišta svojih kuća? Kod podizanja edikule potrebno je podosta materijala jer je ona sastavljena od mnoštva dijelova. Blizina kamenoloma znatno olakšava transport, gradnju, ali i financiranje takvog spomenika. Postoji određene sličnosti ne samo u vrsti kamena nego i u obradi između spomenute davno nađene stele i novopronađenih ulomaka na gradini. Stoga se može postaviti teza da je postojala ista radionica ili isti majstor koja je izradio nekoliko nadgrobničkih spomenika. Isto pitanje se postavilo kad je analizirana predromanička skulptura i kad je postalo razvidno da je predromanička skulptura sva odreda od mramora, preoblikovana i klesana na licu mjesta od zatečenog materijala.⁵³

⁴⁹ Migotti 2009, 165, i bilješka 35.

⁵⁰ Migotti 2009, 165 i bilješka 36-37.

⁵¹ Migotti 2009, 165 i bilješka 38.

⁵² Migotti 2009, 165.

⁵³ Filipec 2007, 411-422; Filipec 2010, sl. 17, 59-62; Filipec 2013, 310-310; Filipec 2015, 263-269, sl. 106-107. Na slici 103 je vjerojatno krivo pretpostavljeno da je u Lobor mramor prvotno stigao za potrebe podizanja neke antičke zgrade iz 2./3. stoljeća (Filipec 2015, 263, sl. 103). Sva predroma-

U Loboru je zabilježena vrlo velika količina mramora, najveća izvan neke poznate veće gradske sredine u Panoniji Saviji. Trgovina mramorom je zaista mogla prema Sisciji ići u pravcu Andautonije, ali ta trgovina nema nikakve veze s Loborom. S druge strane ako bi se već nešto transportiralo iz noričkih (i petovionskih panonskih) kamenoloma u pravcu Lobora, tada bi to bilo jednostavnije učiniti nekom od antičkih cesta koje su vodile preko Celeje i uz Petovionu, čije je stjecište bilo nedaleko od Lobora, a norička granica i celejanski ager nije bio više od tridesetak kilometara udaljena od mjesta. Cestama iz Petovione, Celeje ili Nevioduna, kao i naravno iz Andautonije, mogli su stizati trendovi i novi motivi, ali je mramor mogao stići samo preko Celeje ili Petovione.⁵⁴ Motivi prisutni na loborskim edikulama mogu se povezati uz panonsko-norički krug s najvećom rasprostranjenošću spomenika u jugoistočnom Noriku i sjeverozapadnoj Panoniji.⁵⁵ U konačnici, ako bi bila presudna količina, tada bi Lobor prije trebalo vezati uz slične trendove koje su dovele do pojave istog materijala u Šempetru kod Celja.⁵⁶ Kako je rečeno, osnova bogatstva loborske zajednice je vjerojatno dobro i prostrano plodno polje te resursi u zaleđu: eksploatacija prirodnog bogatstva, prije svega kamena, ali i komunikacijski povoljan položaj. Ono što je još uvijek ostalo otvoreno jest odgovor na pitanje što se nalazi u Loboru od 1 do 3. stoljeća. Je li tu jedno ili više većih gospodarstava ili treba računati s naseljem? Kako je u kasnolatensko doba pozicija na gradini bila dobro naseljena, a to će biti opet u kasnoj antici, nije isključeno da je i u doba kad nemamo nalaze na gradini bilo stanovništva koje je gravitiralo prema tom položaju. Možda bi se moglo pomišljati o više raspršenih naselja, odnosno gospodarstava uz polje i ljudima koji se u nemirno doba okupljaju i sklanjaju na isto mjesto. Ako je suditi prema geomorfoloških osobinama kraja i okolice i ako je suditi prema tome kojem bi gradskom teritoriju mogao pripadati Lobor prema blizini, tada je to zasigurno Petoviona (zračna udaljenost je oko 35 km). Blizina, istina, nije i ne može biti ključan za opredjeljivanje jedne antičke zajednice nekom središtu, ali ako blizina i geomorfološke osobitosti kraja nisu presudne tada se teoretski područje Lobora ne može samo prepisati Petovioni,

nička skulptura, a nađeno je oko stotinjak većih i manjih ulomaka, oblikovana je iz mramora koji je bio namijenjen za podizanje edikula.

⁵⁴ Loborska zajednica slijedi iste trendove prisutne na celejanskom području, što govori da postoje čvrste veze između njih. Je li mramor došao iz Gummerna ili Šmartna na Pohorju ili nekog drugog kamenoloma, o čemu će zadnju riječ dati analize kamena, neće presudno donijeti neki novi zaključak o životu te zajednice, jer je već poznato da je mramor s različitih kamenoloma prisutan u Petovioni (Djurić 2008, 159-165; Ragolič 2014, 334-335), petovionskom ageru pa tako i Panoniji bližoj Loboru (Migotti 2013, 329-333). Mramor je u Lobor transportiran zaprežnim kolima postojećim cestama (O načinima transporta mramora vidi i kod: Djurić, Müller 2006, 115).

⁵⁵ Schober 1923; Gorenc 1971, 15-46; Klemenc, Kolšek, Petru 1972; Kremer 2001.

⁵⁶ Klemenc, Kolšek, Petru 1972.

nesumnjivo jednom od većih gradova u Panoniji ili puno manjoj Andautoniji, već teoretski i Celeji, jer nam nisu poznate granice Norika prema današnjem Hrvatskom zagorju, a s jednakim pravom i Neviodunu. O pripadnosti ovog dijela Hrvatske Panoniji ili Noriku u dosadašnjoj literaturi odlučivalo se ponajviše na temelju prostorne logike, jer nema pouzdanih nalaza.⁵⁷ Tako se smatra da Loborski kraj i okolica kao i veći dio Hrvatskog zagorja pripada Panoniji, gornjosutlanski kraj mogao bi pripadati Celeji, pa prema tome Noriku. Može se također dometnuti da je geografski najbliže Loboru gradsko središte u Petovioni, da je do sredine 19. stoljeća bilo lakše putovati prema sjeveru nego prema jugu, te da je središte Zagorja (sjeverno od rijeke Krapine) najčešće bilo na sjeveru u Varaždinu. Problem je predstavljala i još uvijek predstavlja nevelika ali teško prohodna rijeka Krapina i močvarno područje uz nju, koje još danas u cijeloj svojoj dužini nije uspješno premošćeno. Istina, prelazak preko rijeke i močvare nije bio neki težak zadatak za rimsku inženjeriju, i oni su zasigurno riješili taj problem, ali ostaje pitanje da li premošćivanje jedne rijeke može značiti, i je li značilo, integraciju zatečenih zajednica na navedenom području s drugim prilično udaljenim središtem. Nisu još uvijek riješena neka temeljna pitanja iz antičke povijesti sjeverne Hrvatske, pa tako nisu jasne niti granice rimskih provincija, a o granicama gradskih agera još manje znamo. Prema tome, teško je reći gdje su klesani nadgrobni spomenici iz Lobora, da li u celejskim ili petovionskim radionicama ili na nekoj od radionica na njihovom području, uključujući i to da je u Loboru mogla djelovati radionica u sklopu kamenoloma, jer je vrlo izvjesno da je većinom riječ o lokalnom kamenu, barem kad su posrijedi pješčenjak i vapnenac. Isto tako još uvijek ostaje nepoznato odakle je došao sav taj mramor u Lobor.⁵⁸ Ono što je sigurno, jer se Lobor ne nalazi u blizini nijedne veće rijeke, da je sve moralo biti transportirano najkraćim kopnenim putem iz nekog od kamenoloma na današnjem slovenskom ili austrijskom području. Rimsko naselje i imanje u Loboru bi prema svemu, koliko sada možemo reći, ponajprije pripadalo petovionskom ageru. Lobor je tipično naselje autohtonog panonsko-noričkog stanovništva prema ponašanju u prostoru vrlo slično onima na celejskom noričkom području. Mramor i predlošci za nadgrobne spomenike su mogli stići i sa noričkog područja i iz tamošnjih radionica.

⁵⁷ U novije doba poticajan je rad o granicama agera antičkih gradova, a prije svega rad o upravnom području Petovione: Ragolić 2014, 323-351. Varaždinske Toplice (*Aquae Iasae*) vjerojatno u ranocarsko doba pripadaju Petovioni, a u kasnocarskom ostaju dio Panonije. Lobor bi se teoretski mogao pripisati teritorijalnom i umjetničkom kiparskom krugu kojeg je okvirno zacrtao Marcel Gorenc uvrstivši u nj *Flavia Solva – Poetovio – Celeia i Aquae Iasae*. (Gorenc 1971, 17-18).

⁵⁸ Tako kod obrade stele veterana 14. legije Gaja Antonija Sentina Branka Migotti piše: S obzirom na to da je načinjen od pješčenjaka, a ne od mramora, nameće se logična pretpostavka o izradi u domaćoj radionici. Međutim, istraživanje trgovanja mramornim i ostalim kamenim spomenicima na noričko-panonskome prostoru pokazalo je postojanje posebne, vlastite logike koja odudara od očekivanoga pribjegavanja najmanjoj udaljenosti (Škrkulja, Migotti 2015, 44).

Zaključak

U dosadašnjim istraživanjima u Loboru je nađena relativno velika količina antičke skulpture i arhitektonskih dijelova antičkih nadgrobnih spomenika. Prema dosadašnjim rezultatima može se računati na više monumentalnih antičkih nadgrobnih spomenika - edikula. Prema grobnim natpisima bile su podignute tri edikule građena od običnog domaćeg vapnenca te još jedna, od koje je očuvan dio natpisa od mramora. Prema broju pronađenih i identificiranih ulomaka, ponajviše različitih spolija razasutih na gradini u i uokolo crkve Majke Božje Gorske u Loboru, njih je moralo biti nesumnjivo više. Dio edikula je građen od vapnenačke stijene kakva se može naći u kamenolomu u Zazidju uz samo središte Lobora, a neki dijelovi bili su također i od lokalnog pješčenjaka. Veliki broj različitih ulomka, ploča i blokova od mramora govori u prilog tomu da je moralo biti podignuto više spomenika od tog materijala. On je na ovo područje uvezen iz celejanskog ili krajnjih zapadnih dijelova petovionskog agera i tamošnjih kamenoloma. Svojim ikonografskim bogatstvom pronađeni ulomci značajno upotpunjuju naše saznanje o lokalnom panonsko-noričkom žiteljstvu, njihovim zajednicama, pogrebnim običajima i njihovim materijalnim mogućnostima u ovom dijelu Panonije. Na svim tim nadgrobnim edikulama pojavljuju se mitološki reljefi, ponajviše dionizijski figuralni motivi i pastoralni prizori. Edikule su u Loboru glavna vrsta nadgrobnih spomenika. Isto tako postoji realna pretpostavka da je sav mramor došao u Lobor u 2. ili početkom 3. stoljeća i da je prvotno bio namijenjen za gradnju nadgrobnih spomenika, a da se je u narednim stoljećima taj materijal reciklirao za različite druge potrebe. U kasnoj antici nekropola služi kao kamenolom i kamen se odvlači na gradinu, gdje se od njega izrađuju različiti arhitektonski dijelovi potrebni za novoizgrađene zgrade (možda kip božice Dijane, ali zasigurno inventar ranokršćanske crkve). Ponovno se isti materijal koristi kod izgradnje predromaničke crkve i nakon toga u kontinuitetu do današnjeg dana. Vrlo vjerojatno je u ranoantičkom Loboru u okviru tadašnjih kamenoloma postojala radionica koja je mogla izraditi nadgrobne spomenike. Također postoji mogućnost da su majstori došli u mjesto iz nekog od ondašnjih većih centara s tradicijom rada u kamenu i da su od lokalnog kamena za naručitelje izradili nadgrobne spomenike prema ukusu domaćeg stanovništva. Veliki broj vrlo kvalitetnih nadgrobnih spomenika uvrštava Lobor među značajnija kamenoklesarska središta Panonije u antičko doba.

Napomena / Note

Fotografije: K. Filipec; crteži: K. Rončević / Photographs: K. Filipec; drawings: K. Rončević.

LITERATURA / LITERATURE

- Brunšmid 1909 Josip Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, II, *VHAD X* (1908-1909), 149-222.
- Djurić 2008 Bojan Djurić, Early stelae from Poetovio and the marble studies. In: Ch. Franek. *et al.* (hrsg.), *Thiasos: Festschrift für Erwin Pochmarski zum 65. Geburtstag*, Veröffentlichungen des Instituts für Archäologie der Karl-Franzens-Universität Graz 10, Wien, 159-165.
- Djuric, Müller 2009 Bojan Djuric, Harald Müller, White Marbles in Noricum and Pannonia: an outline of the Roman Quarries and their Products, u: Philippe Jockey, ur., *Leukos lithos: marbres et autres roches de la Méditerranée antique: études interdisciplinaires: Actes du VIIIe Colloque International de l'Association for the study of marble and other stones used in antiquity (ASMOSIA), Aix-en-Provence, 12-18 juin 2006*, Paris, 111-127.
- Filipec 2007 Krešimir Filipec, 10 Jahre archäologischer Grabung in Lobor (1998.-2007.), *Hortus* 13, 411-422.
- Filipec 2008 Krešimir Filipec, Pregled arheoloških nalazišta i nalaza na području grada Zlatara, Hrvatsko zagorje XIV/1-2, 7-19.
- Filipec 2009 Krešimir Filipec, Slavenski paljevinski grob iz Lobora, *ArchAdriatica* III, 347-357.
- Filipec 2010 Krešimir Filipec, *Arheološko-povijesni vodič po svetištu Majke Božje Gorske u Loboru*, Zagreb.
- Filipec 2013 Krešimir Filipec, Aquilean missionary center in the Frankish lower Pannonia the turn of 8th in 9th century, *Hortus* 19, 301-310.
- Filipec *et all.* 2002 Krešimir Filipec, *Lobor, Majka Božja Gorska*, Galerija Dvorca Oršić 21.10. 2002. - 12. 1. 2003., Gornja Stubica, 7-37.
- Filipec 2015 Krešimir Filipec, *Donja Panonija od 9. do 11. stoljeća*, Sarajevo.
- Garbsch 1965 Jochen Garbsch, *Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert*, München.
- Gorenc 1971 Marcel Gorenc, Antičko kiparstvo jugoistočne Štajerske i rimska umjetnost Norika i Panonije, III. *VAMZ* V, 15-46.
- Gorenc 1977-1978 Marcel Gorenc, Novi podaci s antičkih i ranosrednjovjekovnih lokaliteta Marija Gorska i Črničevina u Loboru, III, *VAMZ* X-XI, 265-266.
- Gregl 1987 Zoran Gregl, O nekim povijesnim pitanjima nastanka i razvoja rimskodobnog naselja na lokalitetu Zagreb-Stenjevec, *HZb* LX/1, 61-73.
- Hoffiller, Saria 1938 Viktor Hoffiller, Balduin Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien. Heft 1: Noricum und Pannonia Superior*, Zagreb.
- Karaman 1948 Ljubo Karaman, O umjetnosti srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji, *HZb* I, 103-128.
- Kastelic 1998 Jože Kastelic, *Simbolika mitov na rimskih nagrobnih spomenikih: Šempeter v Savinjski dolini*, Ljubljana.

- Kiss 1987 Attila Kiss, *Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn*, Budapest.
- Klemenc, Kolšek, Petru, 1972 Josip Klemenc, Vera Kolšek, Peter Petru, *Antične grobnice v Šempetru*, Katalogi in monografije – Catalogi et monographiae 11, Ljubljana,
- Klemenc, Saria 1936 Josip Klemenc, Balduin Saria, *Archäologische Karte von Jugoslawien: Blatt Ptuj*, Beograd-Zagreb.
- Kotarski 1915 Josip Kotarski, Lobor. Narodni život i običaji, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, JAZU XX, 53-88.
- Kremer 2001 Gabrielle Kremer, *Antike Grabbauten in Noricum*. Sonderschriften des Österreichisches Archäologisches Institut, Wien.
- Lupa* Friederike und Ortolf Harl, www.ubi-erat-lupa.org (Bilddatebank zu antiken Steindenkmälern); zadnji pristup: 15. 09. 2016.
- Maver 2004 Andreja Maver, The Arcade Tomb in Šempeter, Slovenia – an attempt at a reconstruction, AV 55, 343-414.
- Migotti 2009 Branka Migotti, Vojnička nadgrobna stela severskog razdoblja iz Lobora, ArchAdriatica III, 155-171.
- Migotti 2013 Branka Migotti, The Stelae of Northern Croatia, u: N. Cambi, G. Koch (eds), *Funerary Sculpture of the Western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire*, Split, 303-341.
- Ragolič 2014 Anja Ragolič, The territory of Poetovio and the boundary between Noricum and Pannonia (Upravno območje Petovione in meja med Norikom in Panonijo), AV 65, 323-351.
- Schober 1923 Arnold Schober, *Die römische Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien.
- Stahuljak 1950 Tihomil Stahuljak, Naučno-istraživački rad Konzervatorskog zavoda od 1945. do 1949. godine, HZ III/1-4, Zagreb, 257-266.
- Škrkulja, Migotti 2015 Rosana Škrkulja, Branka Migotti, Stela veterana 14. legije Gaja Antonija Sentina iz Siscije, VAMZ, 3. s., XLVIII, Zagreb, 19-49.

SUMMARY

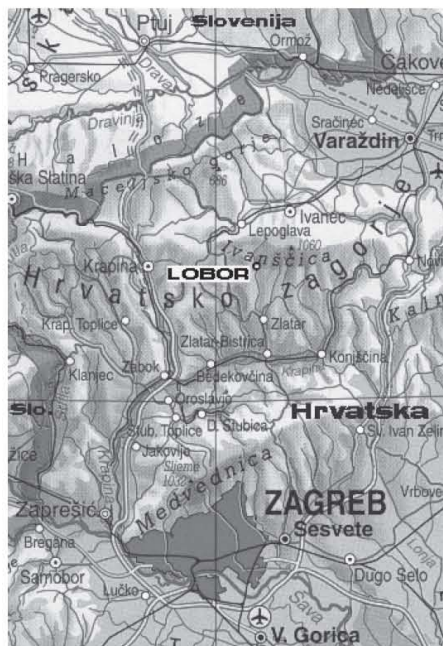
Roman Funerary Monuments of Lobor – a Contribution to the Knowledge of the Roman Sculpture of its Norico-Pannonian Inhabitants and their Surroundings

The settlement of Lobor is situated 50 km N of Zagreb (NW Croatia). The centre of the modern-day settlement of Lobor and the hillfort above it, housing the church of Our Lady of the Mountain (Majka Božja Gorska), are situated at the edge of the fertile Zlatar field and at the entrance to the defile through the mountain Ivanščica. Around the church on the hillfort top several Roman buildings were excavated, built of unhewn stone with the use of spoils from

earlier buildings. The most conspicuous among them are an early Christian church with a detached baptistery, another building to the SE of it, probably also a church, and the third one, probably a secular masonry building. In addition to these, several wooden structures have been traced. As early as Late Antiquity some of the older Roman structures were demolished and their stone used for the construction of the new ones. Such was the fate of stones from the Roman cemetery in the lower part of the settlement, probably stretched along the Roman road *Siscia – Poetovio*. The outer walls of the pre-Romanesque three-apsed church, built in the Carolingian period, were articulated with pilaster strips, whose lower zones contained spoils in the form of fragmented Roman funerary monuments. Such spoils were found also in other buildings on the spot, that is, in the Romanesque, Gothic, and later phases of the church and its adjacencies. So far the site of Lobor has yielded a relatively large amount of Roman sculpture and architectural elements of funerary structures, pointing to several monumental funerary buildings, the so-called *aediculae*. Judging from the epitaphs, a total of four funerary monuments were built of local limestone: a stele found in the 19th century and three funerary buildings found in recent excavations. In addition to these, there is also a marble monument with a partly preserved epitaph. Judging from the number of marble fragments and spoils, scattered throughout the hillfort and around the church of Our Lady of the Gora, the site of Lobor must have contained much more of such material. Some of the monuments were built of local limestone that can be found in the nearby quarry of Zazidje, close to the centre of Lobor, and still others were built of local sandstone. All this suggests that a stonemason's workshop, producing funerary monuments, probably existed in connection with the quarries around Lobor. On the other hand, it is also possible that experienced sculptors from one of the neighbouring stonecutter-centres came to the Roman settlement at Lobor and produced funerary monuments of local stone and to the taste of the local population. A large amount of marble testifies that in the 2nd and 3rd centuries several monumental funerary buildings must have been erected of marble brought from the quarries in the ager of Celeia (Celje, SLO) or Poetovio (Ptuj, SLO). The iconographic richness of the preserved fragments adds considerably to our knowledge of local Norico-Pannonian population, their communities, their funerary habits and material wealth in this part of Pannonia. The possibility should be mentioned that all this marble arrived in Lobor in the 2nd century or the beginning of the 3rd century as intended for the building of funerary monuments. In Late Antiquity the cemetery turned into a "quarry" of building stone for the new hillfort edifices. The same material was reused again and again in the pre-Romanesque and later periods, until the present day. A large number of prestigious funerary monuments makes Lobor an important stonecutter-centre in the Roman province of Pannonia.

Translated by: *Branka Migotti*

TABLA I

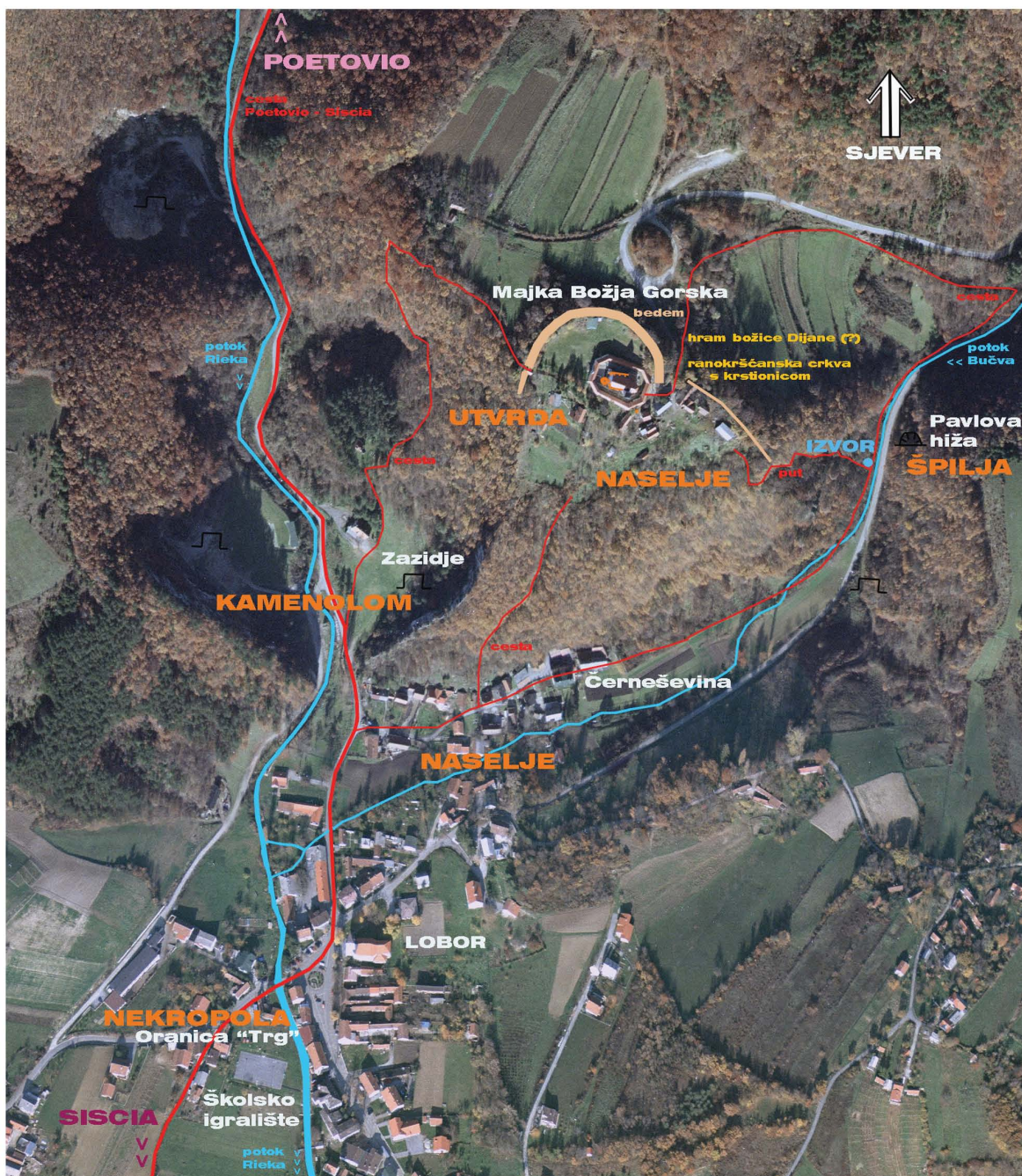
Sl. 1. Položaj Lobora na zemljopisnoj karti.

Fig. 1. Position of Lobor on the geographic map.

Sl. 2. Lobor - središte mjesta (dolje) i gradina s crkvom Majke Božje Gorske (Fototeka Odsjeka za arheologiju) / Fig. 2 Lobor – the settlement centre (below) and the hillfort with the church of Our Lady of the Mountain (Archive of the Archaeological Department).

TABLA II

Sl. 1. Lobar u antici, idealna rekonstrukcija (autor: K. Filipiec) / Fig. 1. Lobar in the Roman period, ideal reconstruction (author: K. Filipiec).

Sl. 1. Položaj Lobora u odnosu na druga veća gradska središta (zemljovid: K. Filipec).
Fig. 1. The position of Lobor in relation to other larger urban settlements (map: K. Filipec).

Sl. 2. Arheološka istraživanja uokolo crkve Majke Božje Gorske - 2005.
Fig. 2. Archaeological excavations around the church of Our Lady of the Mountain in 2005.

Sl. 1. Lezena predromaničke crkve, 2002. / Fig. 1. Pilaster of the pre-Romanesque church, 2002.

Sl. 2. Lezena predromaničke crkve, 2003. / Fig. 2. Pilaster of the pre-Romanesque church, 2003.

Sl. 1. Antički spolij - jugozapadni kut crkve / Fig. 1. Roman spolium – southwest corner of the church.

Sl. 2. Zazidani prozor romaničke pastoforije s antičkim spolijima, 2013. / Fig. 2. Walled-in window of the Romanesque church with Roman spolia, 2013.

TABLA VI

Sl. 1. Podna mramorna ploča u svetištu postojeće crkve.

Fig. 1. Marble floor tile in the chancel of the present church.

Sl. 2. Spolij ugrađen uz sjeverna vrata predvorja ranokršćanske crkve, 2002.

Fig. 2. Spolium walled in the north door of the early Christian forecourt, 2002.

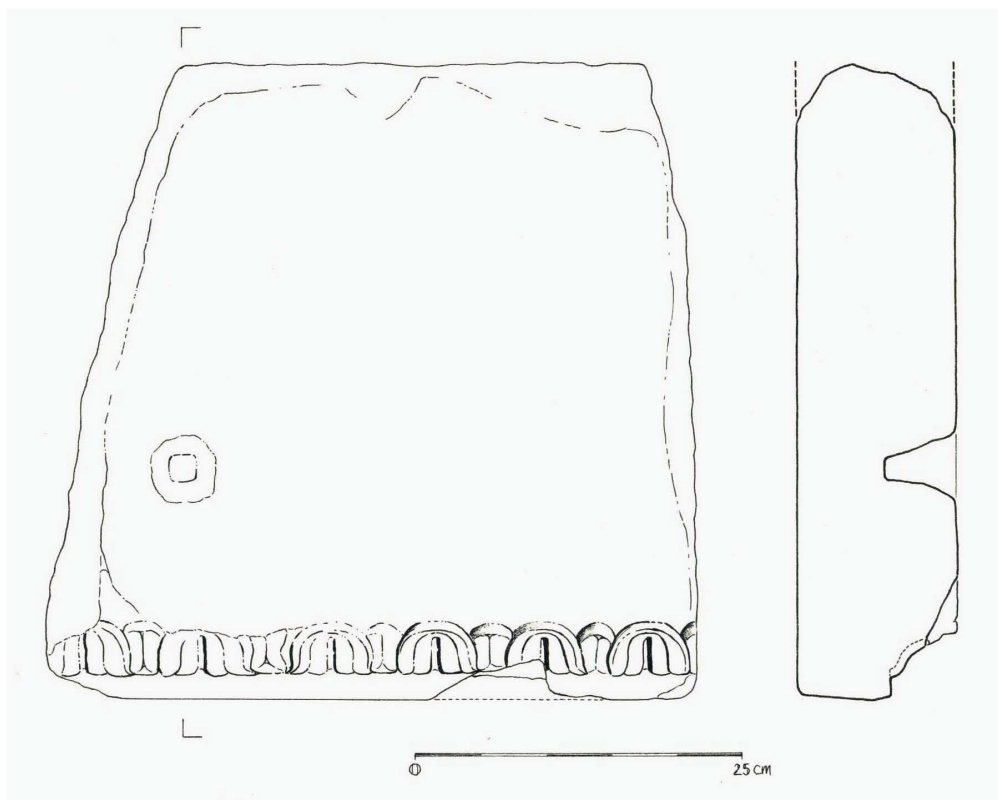
Sl. 3. Obradeni kamen s vidljivom rupom za podizanje.

Fig. 3. Dressed stone with a lewis hole.

Sl. 4. Podnožje baroknog kipa sv. Antuna; gore: romanički kapitel; dolje: dio antičkog stuba (?), 1999.

Fig. 4. Base of the Baroque statue of St. Anton; above: Romanesque capital; below: fragment of a Roman column (?), 1999.

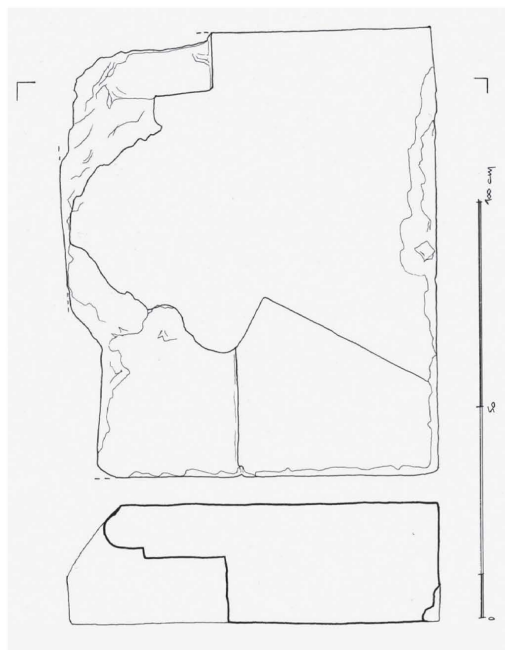
Sl. 1, 2. Dio ploče s očuvanim frizom (fotografija i crtež) / Figs. 1, 2. Fragmented slab with a frieze (photography and drawing).

Sl. 1. Mramorna greda (arhitrav) - prag na glavnom ulazu u crkvu / Fig. 1. Marble architrave - a threshold of the main entrance to the church.

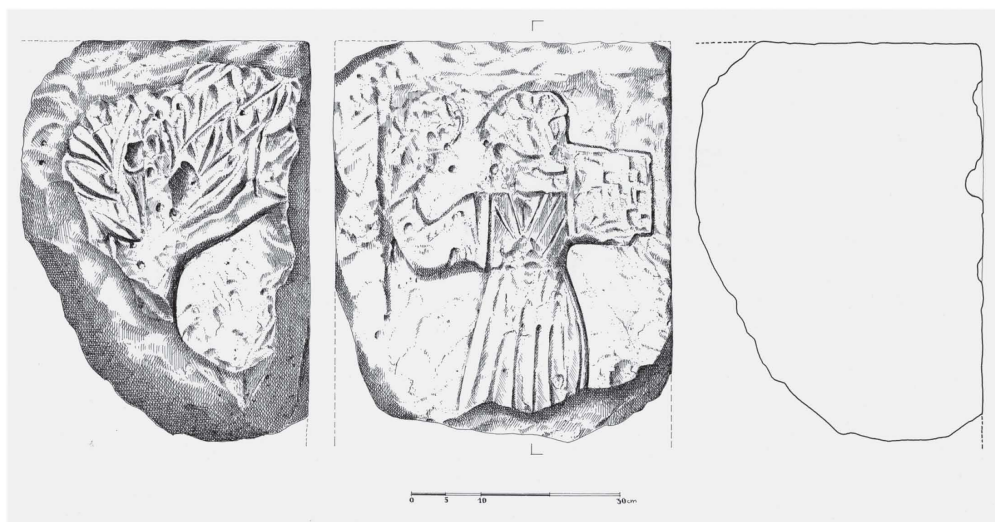
Sl. 2. Spolij, dio romaničkog prozorskog okvira, ugrađen u zid sakristije / Fig. 2. Spolium, part of a Romanesque window frame built in the sacristy wall.

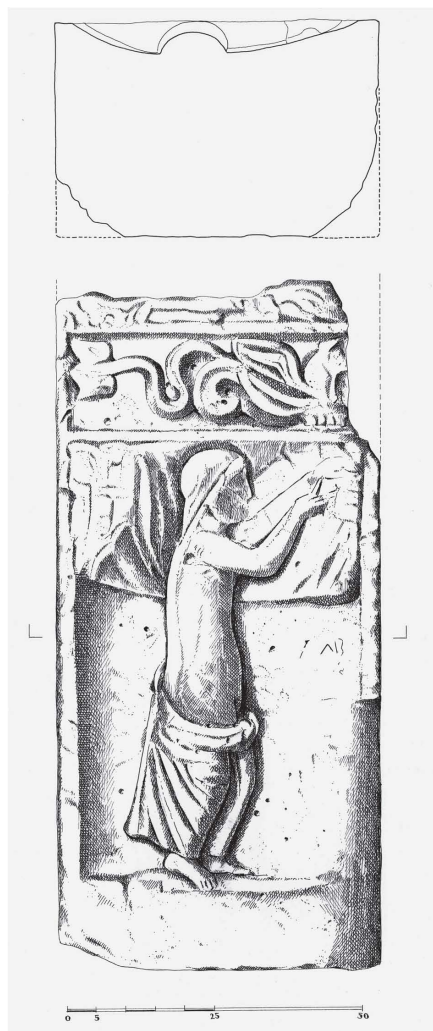
Sl. 1, 2. Dio pokrovne ploče nadgrobnog spomenika (fotografija i crtež) / Figs. 1, 2. Fragment of an aedicule roofing (photography and drawing).

Sl. 3. Kameni ulomak s grobnim natpisom / Fig. 3. Stone fragment with an epitaph.

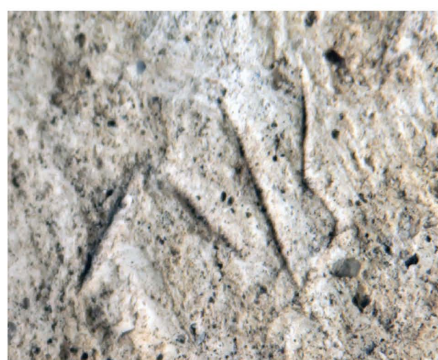

Sl. 1, 2. Služavka s ogledalom i kutijom (fotografija i crtež) / Figs. 1, 2. Servant girl with a mirror and a box.

Sl. 1, 2. Dio nadgrobnog spomenika s plešućom menadom i hipokampom (fotografija i crtež).

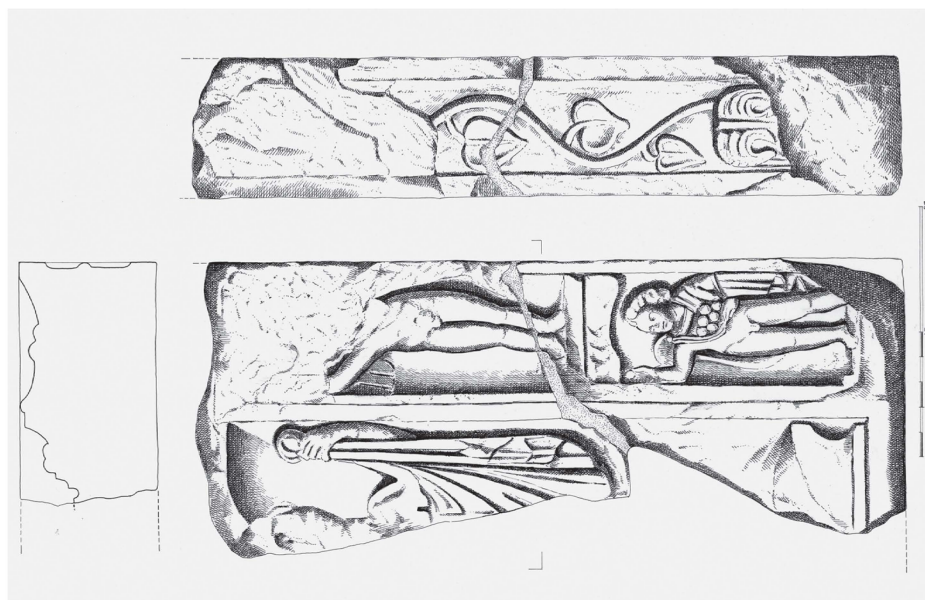
Figs. 1, 2. Fragment of a funerary monument with a dancing maenad and hippocampus (photography and drawing).

Sl. 3. Ulomak s grafitom AIS.

Fig. 3. Fragment with a graffito AIS.

TABLA XII

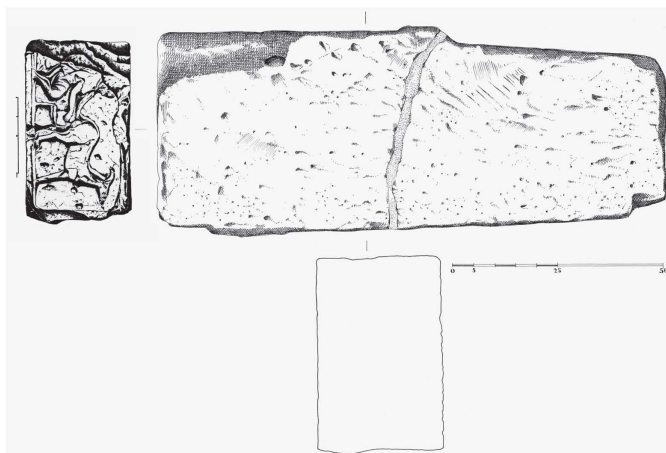
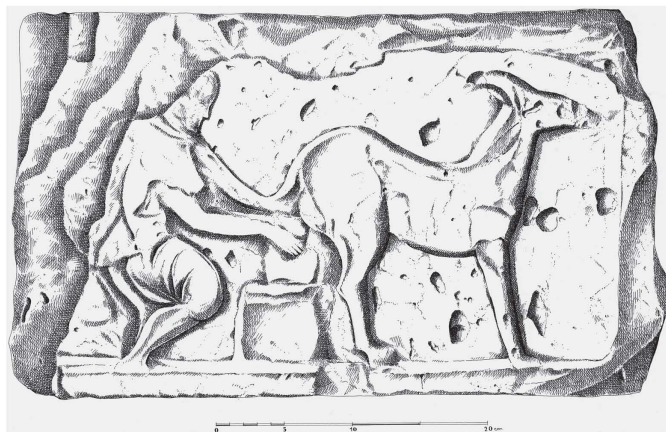

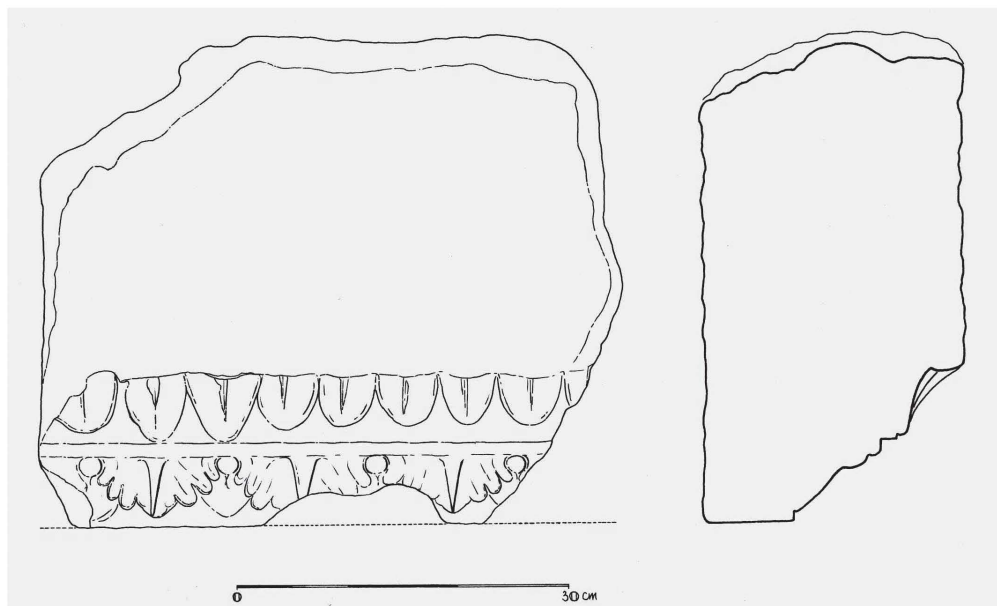
Sl. 1-3. Dio nadgrobnog spomenika s menadom, erotom, i još jednom menadom (?); prednja i bočna strana (fotografije i crtež).
Figs. 1-3. Fragment of a funerary monument with a maenad, Erot, and another maenad (?); front and side (photographies and drawing).

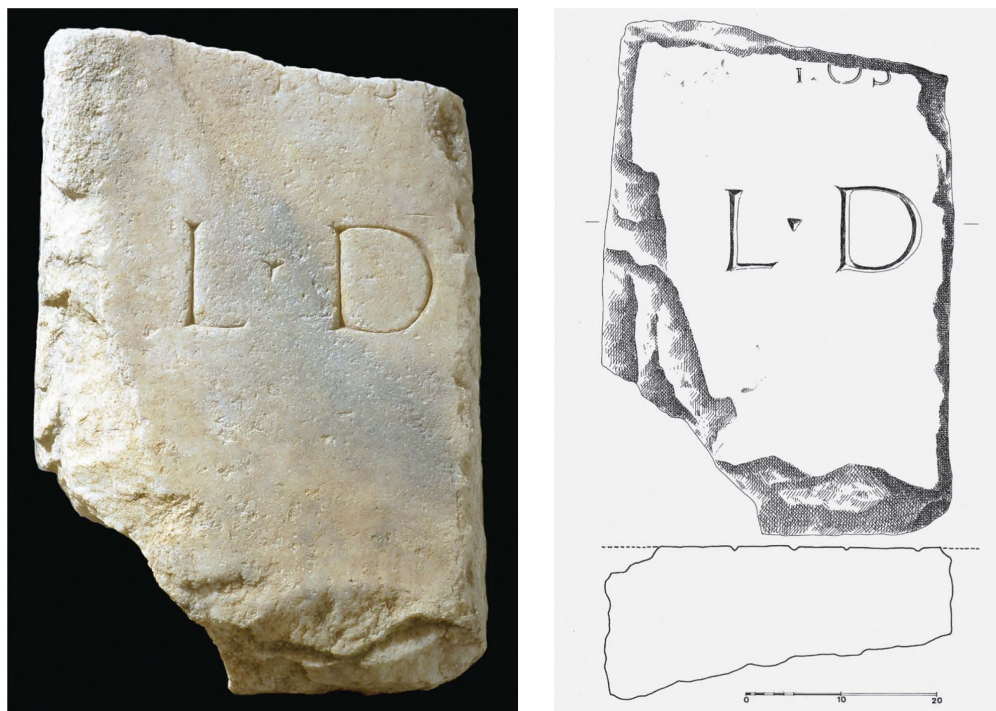
Sl. 1-3. Arhitrav sa ženom koja muze kozu (fotografija i crteži).

Figs. 1-3. Architrave with a woman milking a goat (photography and drawings).

Sl. 1, 2. Ulomak ploče (vijenac edikule) s očuvanim frizom (fotografija i crtež).
Figs. 1, 2. Fragment of an aedicule entablature with the cornice and frieze
(photography and drawing).

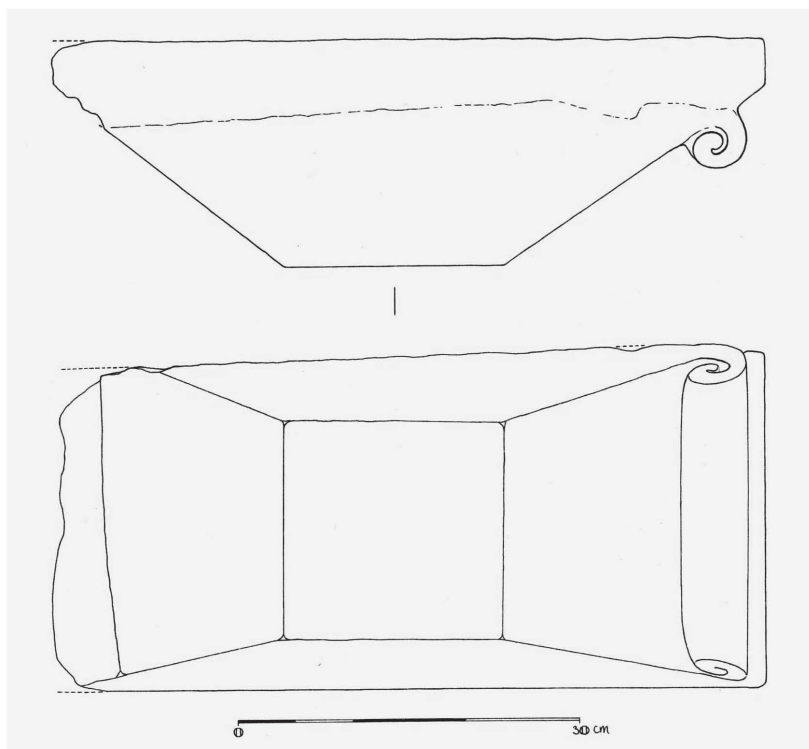
Sl. 1, 2. Ulomak s grobnim natpisom (fotografija i crtež) / Figs. 1, 2. Fragment with an epitaph (photography and drawing).

Sl. 3. Mramorna ploča – oltarna menza u klasicističkoj kapelici / Fig. 3. Marble slab used as an altar table in the Classicist chapel.

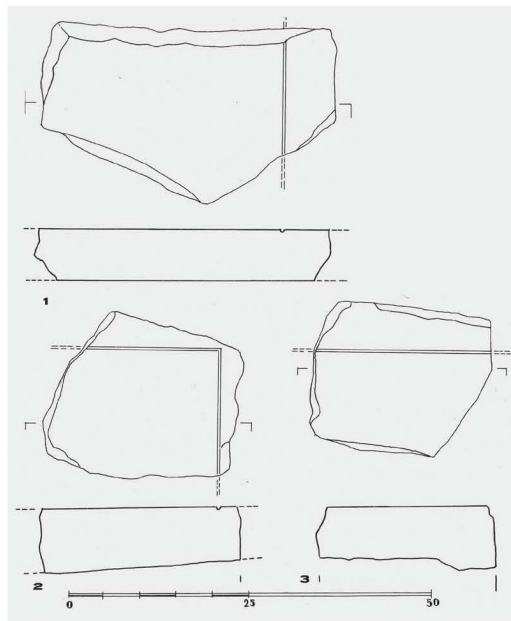
Sl. 1-3. Ploča s prikazom pilastra; prednja i bočna strana (fotografije i crtež) / Figs. 1-3. Slab with a pilaster, front and side (photographies and drawing).

Sl. 1, 2. Impost (?) ili dio zaključne konstrukcije oltarnog nadgrobnog spomenika (fotografija i crtež) / Figs. 1, 2. Impost (?) or a top of a funerary altar (photography and drawing).

Sl. 1. Mramorna ploča s urezanim linijama s prednje strane (fotografija i crtež) / Fig. 1. Marble slab with cut lines on the front.

Sl. 2. Mramorne ploče različitih oblika s urezanim linijama s prednje strane / Fig. 2. Marble slabs of various shapes with cut lines on the front.